

Kairó.

Czélkuti-Züllich Rudolf szobrász.

(Harmadik, befejező közlemény.)

III.

MŰVÉSZNKET kudarcza annyira leverte és elkésérítette, hogy mialatt — 1860 tavaszán — Kisfaludy-szobrának leleplezési ünnepe folyt, szűk kis lakásában arra határozta magát, hogy ismét kivándorol, mert élete teherré vált és érezte, hogy valami olyast kell tennie, a mivel vagy jobb állapotot teremt magának vagy pedig véget vet mindennek a sors... Szelleme mindig új meg új tárgyat kívánt, a mi némileg eloszlassa sötét gondolatait. Másfelől belső ösztöne arra készítette, hogy nagy városban lakjék, hogy ha valamely alkalom nyílik a művészet terén, megragadhassa, mert erre itthon nem nyílt kilátása. Ezért első gondolata az volt, hogy Madeirába megy, de útba ejti Marsalát, hogy megkóstolja nektári nedvét s lássa Garibaldit. Öcscséhez írt levelében előre kérte, ne igyekezzék e tervéről lebeszélni, mert semmi veszélyt nem lát benne, ha csak azt nem, hogy elpusztúl, a mi forró óhajtása!¹ Megrémült testvérének és édes anyjának azonban mégis sikerült szándékáról lebeszélni és rávenni, hogy meglátogassa őket Bethlenben.² Így jutott vissza szülei

¹ Pestről öcscséhez írt 1860 június 11-iki levelében, melylyel emlékbeszédét is megküldte öcscsének.

² Züllich István hét esztendővel volt Rudolfnál fiatalabb.

házába, melyet ifjan elhagyott. Édes atya már nem élt s helyette szülő anyja ölelte magára lerongyolódott, öregedő fiát, kit huszonegy esztendő óta nem látott. Immár maga is megvénült s bizony tán fia sem ismert volna reá, ha anyja szeretettel nem közeledik feléje, feledve a multat s mindazt a sok bánatot, a mit neki okozott... Maradása persze nem volt a kis erdélyi faluban, de jól esett pihennie s emberek zajától távol egy kis családi meleget érezni édes anyja és öccse körében; hiszen ez neki oly ismeretlen volt és eldurvult kedélyét is felfrissíté.

Züllich október elejéig időzött otthon és édes anyja intésére hallgatva, oly takarékoságot fogadott, hogy harmadik osztályú vasuti jeggyel ment fel újra Pestre és ott is hónapos szoba helyett ágyat bérelt, hogy annál több garasa maradjon tervezett külföldi útjára. Igaz, hogy három idegen emberrel hált egyszobában, de fizetsége is csak három forint volt érte. Falusi üdülésében még kedélye is felfrissült, mert a mint arról értesíté öccsét, hogy bútorait eladta, jó humorral jegyzi meg, hogy mindössze egy gyufatartója meg egy gyorsfűző-készüléke maradt, a miket kénytelen lesz valami barátjánál elhelyezni, a míg Maecenas találkozik megvételükre. Valóban ezt kereste ő is, mint minden törekvő művész, midőn október közepén Bécsbe indult, várva, hogy a fürdőző nagyurak visszaérkezésével valamelyes megbizáshoz jusson, habár az idők bizonytalansága miatt minden pangott és senki sem koczkáztatta pénzét.³ Ezért édes anyja havi segílyt ígért neki s úgy látszik azzal ment tovább városról-városra, dolgozva vagy nyomorogva, egész Párisig, hol egy nagyobb szobrászműteremben munkát kapott s napszámban dolgozott.

Ilyen helyzetben találjuk 1861 tavaszán⁴ s képzelhetjük, mennyit kinlódott és szenvedett azalatt a további hat esztendő alatt, melyből egyetlen levele sem maradt reánk... A mit róla ezidőből tudunk, öccsétől tudjuk, a ki néha-néha mégis csak levelezett vele. Így értesülünk róla, hogy 1865 nyarán Rudolf annyira elrongyosodott, hogy már csak három inge maradt.⁵ Az egyébként fukar Züllich István erre még sem tehetette, hogy néhány forintot ne küldjön szükölködő bátyjának. De éreznie kellett, hogy ő, a ki testvéreivel együtt évtizedek óta élvezte Rudolf vagyonszétét, még is csak többre volna iránta kötelezve. Hogy lelkiismeretén könnyítsen, azzal az igen helyes javaslattal állott elő ekkor már Marosvásárhelyen lakó anyjuknak, hogy küldjön neki annyit, a mennyi egykor Rudolf részébe pénzül jutna, mert ezt nemcsak könnyen

³ Pestről írt 1860 október 8-iki levelében.

⁴ Párisból írt 1861 április 28-iki leveléből, mely után — a különben is rossz levélíró — Züllich Rudolfnak hetedfél esztendőből semmi írását nem tudtuk megtalálni.

⁵ Züllich István édes anyjához Tordáról írt 1865 július 20-iki leveléből.

nélkülözheti, de „egyszer életében hálára kötelezi egy igazán jó és derék fiát, felsegítve őt, hogy öreg napjait biztosítsa; másfelől magának azon anyai örömet szerzi, hogy nem a legszerencsésebb fiút biztosította és ezt életében látja; se maga magát, se senkit meg nem rövidít véle és egy olyan jót tesz, a mit anyai szíve édes jó gyermekében jutalmazand.“⁶ Ámde ez a szív kőből való volt, az öreg asszony lelke pedig rideg, haragtartó, a mely fiának nem tudott megbocsátani most sem, habár az — István tanúsága szerint — „szeretettel ragaszkodott édes anyjához s nem panaszol, nem kér, hanem idegen földön kézi munkájával szerzi mindennapi kenyerét és csak sejteti, hogy mennyire jól esnék, ha vállalatában felsegíttetnék.“ Mindez nem hatotta meg a jó módban élő öreg Züllichnét, úgy, hogy midőn 1867 október elején Rudolf tanuló társa, Simon Elek kolozsvári ügyvéd a párisi világkiállításra indult,⁷ végre még is csak István küldött bátyjának általa 200 forintot,⁸ ámbár anyjuk is tudott Simon utazásáról.

Simon Elek és útítársa (Klejn Frigyes) három hétig volt Párisban együtt Züllich Rudolfal, kinek tájékozottsága segélyével végig nézték nevezetességeit s mind azt, mit e világváros az idegennek nyújt. Jó erőben, egészségben találták, bár kissé megöszült és szeme elgyengült. Harmadik emeleti egyszobás lakása, meg ruházata tiszta, csinos. Életmódja egyszerű, de úri, mert egy tisztességes kis vendéglőben étkezett szegény művészek, tanárok és deákok társaságában. Keresete is elég s a mi fő, állandó volt, mivel ekkoriban — régi hajlamát követve — egészen a glyptikára adta magát és előkelő párisi ékszerészek számára vésett apró művészi kámeákat meg pecsétgyűrűket.⁹ Fő megrendelője egy Gernand nevű kereskedő volt és ő szabta meg, hogy a divat szerint: római, egyiptomi, krokodilus- vagy éppen Göthe-fejeket faragjon, melyekért átlag 100—120 frankot kapott tőle; míg ő 300—500 frankon árulta őket.¹⁰ Ehhez szegény művészember kénytelen hozzá szokni, de nagyobb baj volt az, hogy rendszeren három hónap múlva fizettek munkájáért s így jóformán soha sem volt pénze.¹¹ Ilyenkor persze kénytelenségből olcsón vesztegette el magától csinált remekeit, melyek aztán sokszor háromszor-ötszörös áron keltek el. Így járt épp most is. A kiállításra t. i. egy

⁶ Ugyancsak ő Kolozsvárról, 1867 szeptember 30-iki levelében.

⁷ Előbbi leveléből.

⁸ Rudolf Párisban írt 1867 november 3-iki levelében köszöni meg öcscsének ezt a segítségét.

⁹ Véső-ügyességéről Pulszky Ferencz így nyilatkozott: Züllich befasst sich seit längerer Zeit mit der Glyptik und verfertigt lobenswerthe Cameen; a *Literarische Berichte aus Ungarn* 1878. évf. 21. l.

¹⁰ Kauser József műépítész szives közlése.

¹¹ Párisból írt 1867 december 11-iki leveléből.

Szfinksz-et készített, melyért 500 frankot kapott, de vevője már 2000 frankon adta el egy nagyobb ékszerésznek, a ki viszont 6000 frankot vett érte a kiállításon, a mit Rudolfnak vérző szívvvel kellett látnia és elbeszélnie erdélyi barátainak. Mindezt pénzsziuke okozta, mert ha csak kétezer forintnyi tőkéje lett volna, hogy maga vegye a drágaköveket s egy-két segéddel dolgozhatna egy kis boltban, könnyen biztosíthatott volna magának évente 4—5 ezer franknyi jövedelmet, melyből jobban táplálkozhatnék és öregségére is félretehetne valamit, a mellett hogy üzlete virúlna és fenmaradna. Hazatérő barátait arra kérte tehát, hogy győzzék meg öcscsét terve helyességéről s nyujtsanak neki segédkezet megvalósítására.

Züllich István — nagyon tisztelvén a hazatért jómódú Simon Eleket — meggyőző szavaira hajlandó is volt bátyját támogatni, de mivel anyjuktól megint nem kaphatott semmit e célra,¹² támogatását cseppekben nyújtotta, a mi Rudolfon nem sokat segített. Karácsony előtt pl. 2000 frankot küldött neki kölcsön,¹³ a mi éppen hogy apró-cseprő adóságait fedezte. Boltot tehát nem nyithatott s annyira megszorúlt, hogy a következő év őszén végre valahára édes anyjától is kapott — öcsce hosszas rábeszélésére — ezer forintot leendő örökségéből.¹⁴ Hanem így továbbra is rászorult családjá támogatására, mert a francia-poros háború kitörésével megszűnt csekély, de állandó keresete is, úgy hogy inkább kész kámeái eladásából éldegélt. Szórakozásból be-bejárt azonban a párisi magyar egyletbe is hazai lapokat olvasni és honfitársaival érintkezni, kik aztán úgy megszerették a szegény, de mindig úri kinézésű és imponáló megjelenésű, bohém gondolkozású művészembert, hogy 1869-ben alelnökké, a következő esztendő elején pedig elnökké választották.¹⁵ Titkára az egyletnek meg Kauser József volt, az „École des Beaux Arts“ magyar növendéke. Ő 1869-ben jutott Párisba s öt esztendei ottani tanulmányideje alatt valóságos mentoraként tisztelte Züllichet, ki korra nézve apja lehetett volna. De nemcsak ezért becsülte, hanem finom lelkületéért és ideálista rajongó természetéért is, a mi szabadelvű, bölcselkedő gondolkozás

¹² Züllich István édes anyjához Kolozsvárról írt 1867 november 29-iki levele adatai nyomán, melyek Rudolf párisi életét Simon Elek elbeszélése alapján vázolják.

¹³ Erről István Kolozsvárról 1867 december 25-én értesítő töprenkedő zsigori anyját, a pénz Párisba érkezéséről meg Rudolf 1867 december 31-iki nyugtája tanuskodik.

¹⁴ Tanuskodik erről Rudolf Párisban írt 1868 október 21-iki elősmervénye és anyjának írt ugyanaznap levele, melyben hálásan köszöni szivességét, igérvén, hogy többé semmit tőle kérni nem fog!

¹⁵ Züllich Rudolf mint elnök írja alá 1870 januárus 24-iki levelét, melyből ez apróságokat megtudjuk.

móddal és vallásos élettel párosult benne. Ilyen is maradt végig, habár csalódásai, tapasztalatai és agglegény-élete zárkózottá és irónikussá tették.¹⁶

Sokat persze Züllich — e háborús időben — az egyetben nem elnökösködhetett, hanem lehetőleg keveset mutatkozván a forgalmas központban, egy csendes kis külvárosban húzódott meg, hol nyugalomban élhetett.¹⁷ De nemsokára elkövetkeztek a *Commune* rettenetes napjai, a nagy drágaság és éhség, midőn 1871 június végén egy heti csatározás után a vereseket legyőzván, a rend lassanként helyreállott. Huszonötödikén délben ezek a veresek Züllich lakásába is betörték és ablakából lődöztek a kormánypárti seregekre, melyek, ha csak egy órával később érkeznek és lepik el az utcát, szépen légberepülnek, mert közelében a Tudóstársaság épülete már alá volt aknázva gyúlékony anyaggal. A nagy ijedségen kívül a félórai tüzelésben Züllichnek nagyobb baja nem esett, csupán kámeás szekrénykékét vitte magával egy kommunista, kiknek leveretése után kivégeztetésüket is jól láthatta ablakából.¹⁸ Csakhogy az éhség miatt ő is ló- és kutyahúsrá szorult, a mitől beteg lett és hetekig nem dolgozhatott, úgy hogy már arra gondolt, hogy ismét haza tér és beáll nevelőnek valami úri családhoz.¹⁹ Erre most nem került sor, mert váratlanul egy kis úrbéri kárpótlást kapott öcsce útján hazulról s így ismét könnyített magán, míg újra munkához járhatott.²⁰ A testvére részéről felajánlott irnoki állásra és ingyenkosztra tehát nem szorult reá,²¹ de azért segítségét nem nélkülözhetette, daczára, hogy gyakorisága miatt az már azt kezdte róla hinni, hogy bizonyosan kártyázik; a mi ellen férfiasan tiltakozott.²² Majd Munkácsy Mihály segített rajta, midőn 1874 június végén arra kérte, hogy mellszobrát kicsiben finom kőből elkészítse, a mire 200 franknyi előleget is adott neki.²³

Ekkoriban faragott Züllich emlékül hazainduló barátjának, Kauser műépítésznek is egy *Rha-fejet*. Ennek köve sötét barnás szürke onyx, stílja jellegzetes, jó egyiptomi, kidolgozása csinos, művészi.²⁴ Rendetlen életmódjával azonban mindegyre öcsce támogatására szorult, a ki végre

¹⁶ Kauser József műépítész szives közlése.

¹⁷ Züllich 1871 márczius 23-iki leveléből.

¹⁸ Július 3-iki levele nyomán.

¹⁹ Züllich 1872 januárius 30-iki leveléből.

²⁰ Szeptember 28-iki levele nyomán.

²¹ Züllich 1874 április 2-án írt leveléből, miután az egész 1873-ik évből egyetlen levele sincsen.

²² Ezt még azelőtti, 1874 januárius 16-iki levelében megírta öcscsének, a ki rajta segíteni akart!

²³ Öcscséhez írt 1874 július 3-iki leveléből, mely szerint Munkácsy szobrát 800 rankért vállalta el.

²⁴ Rajzát munkánk utolsó záródíszeként Kauser József műépítész szivességéből közöljük hű gipszlenyomatáról.

is belátván, hogy apró pénzküldéseivel Rudolfon nem segít, azt ajánlta neki, hogy jöjjön haza s vegye át a tekerőpataki családi birtok kezelését, melynek jövedelméből úri módon megélhet. A csendes otthont biztosító ajánlat valósággal megdöbbenést a bohém-életű, nyugtalan vérű művészembert, a ki testvérének azt felelte reá, hogy ha szándéka volna Robinson sorsát utánozni és hajótörés után egy lakatlan szigetre vetetni az talán több élvezetet nyújtana a tekerőpataki szállásnál, melybe csak akkor volna hajlandó lakni menni, ha ő előbb szíves lenne átváltoztatni gorillává! Züllich István erre még tovább ment bátyja iránti szeretetében, felajánlván neki öreg édes anyjuk halála után reá eső örökségét, a mi neki a magáéval évi 400 forint állandó jövedelmet biztosítana. Tette ezt abban a meggyőződésben, hogy bátyját a tökéletes elzülléstől megmentse és hazajövésre bírja. De ajánlatának Rudolf csupán azt a részét fogadta el, hogy jöjjön haza s legyen nála, a míg valami biztos keresetmódot találna. Erre készséggel ráállott, mert maga is belátta, hogy nincs több keresnivalója a nagy világvárosban, hol annyian tülekednek a mindennapi betevő falatért s hol nem tudott eléggé érvényesülni. Útiköltsége persze nem volt. Arra sem vitte reá büszkesége vagy önmegtagadása, hogy az osztrák segélyegylettől ingyen vasúti jegyet kérjen, a melyre rá van írva: *Armer s ezért a Magyar egylettől kért kölcsön váltóra 500 frankot.*²⁵ Aztán 1875 elején eladta rozoga bútorait és leköszönvén elnöki tisztjéről²⁶ — melyben Zichy Mihály követte — búcsút mondott Párisnak,²⁷ melyben tizenöt nyomorúságos esztendő telt, anélkül, hogy e nagy időben valami nevezetesebb munkát teremtett volna.

Rég nem látott bátyját öcsce, Züllich István örömmel fogadta kolozsvári házában, feleségestől. Ám sokáig nem volt maradása nála, hanem hónapos szobát bérelt, hogy ne legyen senkinek terhére.

Arra természetesen nem gondolt, hogy itthon művészete után élhessen meg s ezért unalmában látogatásokkal tölté idejét vagy olvasgatott. Legjobb ismerőse volt a Simon- és a Pataki-család, melyek szintén mindent elkövettek, hogy a jobb sorsra érdemes, sokat szenvedett embernek valami tisztességes megélhetést szerezzenek. Ez sikerült is nemsokára, a mennyiben beajánlották nevelőül a Szatmár melletti Majtis faluban lakó Vályi János birtokos, országgyűlési képviselő házába, hová szeptember 22-ikén táviratilag hívták. Így el sem bucsúz-

²⁵ Ezt egy későbbi, Budapestről írt 1876 április 23-iki levelében említi, de nyoma van az egylet jegyzőkönyvében is, mivel csak nagysokára tudta visszafizetni.

²⁶ A „Párisi kölcsönösen segélyező magyar egylet“ titkára, Lendvay Károly nyomán, a ki felkérésemre sokat kutatott Züllichről, de több adatot ennél nem kapott és arcképe sem akadt reá.

²⁷ Mikor jött Züllich haza, nem tudjuk, csak következtetünk reá Párisból írt 1875 januárius 18-iki utolsó levele tartalmából.

hatott testvérétől és ismerőseitől, csak levélben s miután meghagyta lakását, hogy holmiját öcscséhez szállítsák,²⁸ maga másnap korán új állomáshelyére utazott.

Majtison Züllichet szívesen fogadták. A ház ura felsorolván teendőit *Egész vagyonomat reábizom* mondta neki, midőn egyetlen fiát, a 16 esztendőös csinos Árpádot bemutatta, ki mellett még egy 18 éves Jógász-rokona, Ilosvay Aladár volt, hogy társa legyen. Megérkezése után nemsokára Budapestre mentek és a Kálvin-téren Farkas József teológiai tanárnál laktak, a kálvinisták bérháza udvarán. Innen járt Züllich neveltje iskolába, a másik fiú meg az egyetemre s mivel jól tanultak, alig volt velök baja.²⁹ De a kemény télen sokat szenvedett köszvényes lábával, melyet a budai fürdőkben gyógyított.³⁰ Rudolf így gondtalanul élt, kivált, hogy anyja is ígért neki — örökségére — évi 150 forintnyi támogatást.³¹ A vásárnapokat a Ney-családban töltötte whistezve³² vagy Kauseréknél, a hol kivált édes anyja társalgott vele szívesen, mert klasszikus műveltsége, világlátottsága, úri modora és állandó jó kedélye folytán igen kellemes vendég volt.³³ Ezért becsülték Vályiék is, úgy, hogy a nyári szünidőkre is mindig magukhoz hívták Majtistra vagy Jánkra, hol szintén volt házuk. Két év múlva, 1877 őszén, fiát Vályi azonban Bécsbe küldte s így az uri állásából kiesett Züllich Rudolf október elején megint Kolozsvárra indult, hogy addig, míg valahol más foglalkozást talál, öcscsénél huzódjék meg.³⁴ Majdnem egy esztendőt töltött most megint Kolozsvárt, midőn 1878 nyarán újra magukhoz hívták Vályiék, kérve, kísérje el fiukat Párisba, hol ezentúl taníttatni akarják. A fiú elhelyezése iránt ugyan Irányi Dániel is írt, de szülei mégis jobbnak találták, ha Züllich kezére bizzák.³⁵ Mivel az egyetemi előadások Párisban csak novemberben kezdődtek, október 20-án indultak útnak,³⁶ Bécsen és Sirassburgon át jutván a nagy világvárosba. A reábizott ifjúval Züllich első osztályú jeggyel utazott és elsőrangú vendéglőkben étkezett. De midőn Párisba készülők öcscsének írván, egyik levelében úgy emlékezik meg a

²⁸ Testvére számára hátrahagyott 1875 szeptember 23-iki leveléből.

²⁹ Budapestről írt 1875 október 14-iki leveléből.

³⁰ Züllich 1876 április 23-iki levele nyomán.

³¹ Így nyugtáz Rudolf öcscséhez írt 1876 április 29-iki levelében 150 forintot, bár takargatott szemrehányásáért meglecczkézteti.

³² Ney Béla min. tanácsos szíves értesítése.

³³ Kauser József műépítész és Ilosvay Aladár szatmármegyei alispán szíves közlése alapján.

³⁴ Jánkról írt 1878 október 2-iki levelében említi ugyanis, hogy 7-én indul Szatmárról hozzájuk Kolozsvárra.

³⁵ Züllich Jánkról írt 1878 október 4-iki leveléből.

³⁶ Egy héttel utána, 1878 október 12-iki levelében jelzi ugyanis Züllich, hogy 20-ikán utaznak Párisba.

„Hôtel Bellevue“ öt frankos terítékéről, hogy az nem igen drága, lehetetlen, hogy eszébe ne jutottak volna azok a keserves régebbi párisi napjai, midőn sokszor hetek teltek el, míg öt frankot szerezhetett!

Párisból Züllich a fiú atyja kívánságára tanítványával és annak unokaöccsével 1879 május végén Brüsszel és London látogatására indult.³⁷ Június közepére érkeztek az angol fővárosba, de mivel napi kiadásuk csupán étkezésre harmincz forintra rugott, tíz nap múlva már otthagyták a drága helyet és Berlin, Drezda, Bécs érin'ésével július közepére értek haza szerencsésen Szatmárba.³⁸

Esztendőnél tovább élt még Rudolf itt, e derék család körében s miután fiuk, Árpád immár az egyetemet is elvégezte, 1880 őszén újra Kolozsvárra ment, melyet mint várost nem szeretett ugyan, de beteges testével mégis jól esett testvére családjá körében néha felvidítani elfáult kedélyét, melyet gyakori betegeskedése megviselt. Egy régi kolozsvári patriczius-családnál, Dietrichéknél, Dietrich Józsefnének főtéri 25. száma alatti háza II. emeletén bérelt október elsején éves szobát. Fél-évenként 60 forintot fizetett érte,³⁹ de maga butoraival rendezte be elég csinosan, mert látogatója valami hatvan kisebb-nagyobb butor-darabot és berendezési tárgyat számlálhatott meg benne, köztük a falon egy Rómát ábrázoló olajfestményt, a szekrényeken meg öt szobrot, két terrakoita-figurát, négy gipszmedáliát, a mi a művészre vallottak; míg könyveit, szerszámaikat és gipszmintáit két ládában tartotta.⁴⁰ Tétlenségében azonban nem érezte jól magát és nyugtalan természetétől hajtva, 1882 nyarán (július elején) hirtelen elhatározással eltávozott a városból, habár szállása őszig ki volt fizetve. Ismét bucsú nélkül hagyta el testvérét, mint első ízben, pedig búcsúlevelében azt mondta, hogy soha többé nem tér vissza. „Testi és lelki egészségem megkívánja — írta öccsének, hazájában kelt ez utolsó levelében, — hogy ezen várost végkép elhagyjam. A benszülettek éretlensége elszomorít, megyek tehát külföldre dolgozni és meghalni.“ Arra kérte még benne öccsét, hogy butorait adja el, halála esetére pedig birtokrésze jövedelméből ezer frankot küldjenek a párisi osztrák segélyző egyletnek s csak ez összeg megküldése után juthassanak örökösei vagyónához.⁴¹

Ez a hang és levél teljesen Züllichre vall, kit többé rokonai — ezek a kicsinyes, önző, fukar emberek — nem is láttak. Világnak indult

³⁷ Utazásuk tervét Párisból írt 1879 május 22-iki levelében közli öccsével, azért gondoljuk, hogy a hó végén indultak útnak s így hibás Wurzbach id. leírásának amaz állítása, hogy 1880-ban is Párisban volt.

³⁸ Londonból írt 1879 június 13-iki levele nyomán.

³⁹ Fenmaradt házbérnyugtái alapján.

⁴⁰ Butorairól és ingóságairól készített 1882-iki leltára alapján.

⁴¹ Kolozsvárról írt 1882 július 7-iki levele nyomán.

az édes anyja halála után bekövetkezett osztozásból kapott pénzével és Triestben hajóra szállva Bari érintésével november havában Nápolyba ért. Egyelőre ott telepedett meg e boldog országban, hol — mint írja — a gyerekek narancscsal hajigálják egymást s karácsonykor is tele vannak a citromfák gyümölcsével.⁴² De már tavaszkor, 1883 május elején Sorrentóba, onnan Castellamare di Stabiába és Casertába ment fürdőzni s csak ősszel tért ismét vissza Nápolyba. Szemlélődve töltötte napjait, gyönyörködve a természetben, irigylésreméltó nyugodt életbölcsséggel. Hiszen egyik levelében, melyben öcscsét leczkérteti az öregség miatti kifakadásaiért, azt írja, hogy nyugodtan be tudná várni a Vezuv reáomlását is, a mely elboríthatná, de nem rémítené el; sőt élete virágzását csak most érte el, mikor szakála hófehérré vált és hosszú életet remél, ámbár az élet nem érdemes arra, hogy azt az ember komolyan vegye!⁴³ S ha a vulkánokon mászkálása közben baj érné: akkor sem történhetik vele több annál, a minek úgy is egykor meg kell történnie.⁴⁴

Néha egyébként a munkakévd is megszállta. Így a tervezett 1885-iki budapesti országos kiállításra a nápolyi ismeretes famozaikkal néhány asztalt akart tervezni és készíttetni, táblájukon magyar történeti vagy népjeleneteket ábrázoló képekkel, Geiger⁴⁵ és Jankó János ismert rajzai módorában. Egy-egy ilyen berakott asztal ára 400—1000 frank lenne, de tervét Kauser barátjával közölvén,⁴⁶ tanácsára elejtette, mert bajosan akadt volna műtárgyaira vevő. A dologgal nem is törődött többet egyszerű, majdnem gondtalan életében s midőn 1884 május közepén örökségéből öcscsétől 4500 forintot kapott,⁴⁷ olasz értékpapiroost vásárolt rajta, míg vagyona többi részét otthon kamatoztatta. Hogy pedig otthagytott hazája eseményeiről is értesüljön egyedülvalóságában, előfizetett az „Egyetértés“ vasárnapi számára. A nyarat ezúttal ismét Castellamareban töltötte,⁴⁸ hol váratlanul Kauser is meglátogatta egy magyar kiránduló társasággal.⁴⁹ Majd átment a salernói öbölbe, melynek vize tisztább, mint a castellamarei; de augusztus végén Casertába

⁴² Saját szavai, Nápolyból írt 1882 december 31-iki leveléből.

⁴³ Casertából első levelét 1883 augusztus 8-ikán írta, az utolsót 23-ikán, míg november 7-ikén megint Nápolyból ír; idézett szavait pedig ugyanonnan írt 1884 április 22-iki leveléből vesziük.

⁴⁴ Kauser Józsefhez Nápolyból írt 1883 november 9-iki leveléből.

⁴⁵ Az 1801-ben Bécsben született és magyar történeti rajzairól ismert Geiger Péter János Nepomuk festő és metsző.

⁴⁶ Hozzáírt 1883 október 18-iki sorrentói levelében.

⁴⁷ Ennek vételét Nápolyból írt 1884 május 14-iki levelében nyugtázza.

⁴⁸ Innen ír 1884 május 26-ikán és június 3-ikán.

⁴⁹ Castellamare di Stabia-ból 1884 június 8-án Kauserhez írt leveléből.

vonult,⁵⁰ a honnan november közepén újra Nápolyba utazott. A következő év elején (1885 tavaszán) azonban Sziciliába ment⁵¹ és végképpen elhagyta a szép, de kigőzölgései miatt egészségtelen Nápolyt. A nyarat Acirealében töltötte,⁵² télire pedig a közeli Cataniába⁵³ huzódott. Le is telepedett benne. A várost magát nem igen szerette, mert néhány utcájától eltekintve, csupa girbe-görbe piszkos sikátorokból állott s a mellett a tömérdek gyermek zsvaja és 110 templomának majdnem szünetlen harangszava igen zajossá teszik. De elbájolta a közeli Etna, meg a tenger látása, melyekben nem győzött eleget gyönyörködni. Éghajlatát is nagyon kellemesnek találta, mert évente mindössze 30—40 esős napja van, leghűvösebb hőmérséke pedig 7—8 fok a fagypontra felül. Ritka élvezetben volt része az Etna kitörésében, mely 1886 május 18-ikán kezdődött és majdnem állandóan tartott június 4-ig. Hetekig gyönyörködhetett ekként a természet erőpróbája fölséges jelenségeiben és élvezte a folytonos földalatti morajtól kísért kitörések, lávaömlések és kőhullások pokoli szépségeit, miknek láttára az ember eltörpül és tehetetlenné válik. A kitörés megszűntével a félóránnyira fekvő enyhébb Acirealéba ment át, de ott véletlenül egy korlát nélküli gödörbe esván, lábát kimarjította és két hónapig feküdt belé, míg ismét visszamehetett Cataniába. Itt most egy új szenvedély vett rajta erőt: a gyűjtés. Tengeri csigákat, a szicíliai kénbányákból előkerülő ritka kristályos darabokat, láva-példányokat és egyúttal még a szaraczén-korból való régi szicíliai érmekeket szedett és vásárolt össze, melyeknek tanulmányozásával és osztályozásával töltötte idejét.⁵⁴ Ilyen, minden szellemi megerőltetéstől meretes élet mellett egészséges, jó kedélyű maradt. Még az 1887 márczius havában kiütött kolera sem ártott neki és zavarta meg nyugalmát, holott kitörésekor több, mint 30 ezer ember hagyta el a várost.⁵⁵

Züllichet mind e bajok elkerülték és magas kora daczára oly szellemi frissiséget mutatott kedélye, hogy míg körülötte egymásután haltak el az emberek, ő maga szobája északi ablakából gyönyörködött az Etna naponta változó képében, keletre nyíló ablakából meg órákig

⁵⁰ Ezt Salernóból írt 1884 július 29-iki levelében jegyezte meg és augusztus 22-iki másik levelében jelzi, hogy másnap Casertába utazik, honnan utóljára november 15-ikén ír.

⁵¹ Nápolyból írt 1884 december 24-iki leveléből, miután előző levelében kijelentette, miért nem tér többé vissza Nápolyba.

⁵² Innen ír 1885 július 9-iki levelében, de hogy az eltelt félesztendő alatt merre járt, nem érinti benne.

⁵³ Züllich innen írt 1885 december 25-iki leveléből.

⁵⁴ Következő, 1886 október 19-iki levele nyomán, melyben érdekesen írja le az Etna kitörését.

⁵⁵ Cataniából írt 1887 márczius 25-iki leveléből.

elnézte a tengert, a mint viharos időben a nagy gőzösöket himbálta.⁵⁶ S látványuk annyira megittasítá, hogy bár nehézkesen, darabosan írt, e két tárgyról írva, mintha valósággal kicserélték volna tollát! Életét az is gondtalanná tette, hogy apránként minden kolozsvári pénzét megkapta öcscsétől, ki még a gyergyói havasok hasznobérét is hűségesen utána küldözte. Jövedelme így éppen elég volt szemlélődő, csendes életéhez, melyet folytatott és évek óta megszokott. Művészelkének épp ez az élet s ez a táj felelt meg igazán, hiszen teljesen boldoggá tette hogy újévi ödvözletet írván öcscsének, nyitott ablakán — úgymond — egy gyönyörű pávaszem-lepke repdesi körül, bizonyítván, hogy itten, a narancsok földjén a telet is tavaszi idő foglalja el s hőmérője 14 fok meleget mutat, a miért a náthát és köhögést itt nem ösmerik.⁵⁷

Hanem a mi előrelátható volt, Züllich Rudolf a szép Cataniára is ráunt három esztendő alatt. Ezért 1889 februárius elején a Lipari- és Vulcan-szigetekre utazott, hogy utóbbinak folytonos kitöréseit és lángolását láthassa. Majd Palermót és vidékét, a Pantellaria-szigetet járta be⁵⁸ s onnan, hirtelen elhatározással, április végén egy keleti hajóra ülve, öt napi utazással az egyiptomi Alexandriában kötött ki. Odaérkezéséről öcscsét május 22-iki levelében értesíté, a mely utolsó volt, jelentvén, mennyire jól érzi magát e szép városban, melyben olcsó pénzen ehetik osztrigát, strucztojást meg banánt és élvezheti a tengeri friss szélről kellemessé tett nyaralás kedvességét, célja lévén őszire Kairóba menni.⁵⁹ Úgy is esett, de váratlanul olyan beteg lett, hogy szállodája karácsony előtt három nappal a kairói német diakonissák kórházába vitette, hogy rendszeresebben ápolhassák.⁶⁰ Nagymérvű gyomorhurút verte le lábáról, a mihez vérvesztés járult, úgy, hogy állapota csakhamar reménytelenné vált. Ezt maga is érezte és végrendelkezni akarván, 1890 januárius 10-ikén az osztrák-magyar konzulátus hivatalos kiküldöttje előtt tollba mondta utolsó akaratát, mely szerint aranyóráját és egyéb ingóságait egykori neveltjére, Vályi Árpádra hagyta, magyarországi ingatlanait és a kairói szálloda-igazgatónál hagyott értékpapiroisait meg egy hazai jótékony-egyletnek. Nem feledkezett meg kórházáról, melyben ápolták, a szálloda-igazgatóról és fürdősről sem, kiknek aján-

⁵⁶ Cataniából írt 1887 december 8-iki leveléből.

⁵⁷ Ugyanonnan írt 1889 januárius 4-iki leveléből.

⁵⁸ E terveit fenti levelében jelzi.

⁵⁹ Így jelezte legalább e levélben, mely egyúttal *utolsó írása* a hányatott életű Züllich Rudolfnak.

⁶⁰ Erről a kórház vezetője, Budnitzki Mária diakonissa értesíté Kairóból írt 1890 januárius 4-iki levelében Züllich Istvánt, a ki azóta, hogy bátyja Egyiptom földjére lépett, több hirt róla nem kapott.

dékokat hagyott;⁶¹ de egy szóval sem emlékezett meg öcscséről és Marosvásárhelyt élő Emilia nővéréről,⁶² kikkel levél útján is alig-alig érintkezett.

Végrendelezésekor már annyira gyenge volt, hogy bár felolvasott szövegét megértette, maga alá sem írhatta s pár nap múlva, 1890 januárius 13-ikán d. u. félnégy órakor csendesen elszenderedve meghalt,⁶³ életének 77-ik évében. Távolságától pihen, a kairói katolikus temetőben,⁶⁴ hol sirja fölé öcsce kívánságára a konzulátus emelt sírkövet megmaradt pénzéből.⁶⁵

Igy ért véget a hanyatott életű, sokat szenvedett Züllich Rudolf a ki fiatalkorában annyit ígért, de a mostoha viszonyok között rohamosan hanyatlott és tudását kellően nem fejleszthette. Félbemaradt pálya az övé is, mely nélkülözötte az igazi, tartós sikerek föltételeit. E pálya második felében, élete utolsó harmincz esztendejében Züllich jóformán nem is dolgozott, csak bolyongott és nyugtalankodott. Hanem azért *Madonna*-ja s még inkább *Juno*-ja és egy-két kisebb mellszobra tisztességes helyet biztosítanak neki művelődéstörténelmünkben,⁶⁶ mely eddigelé szobrászatunk ez erdélyi úttörőjét alig ismerte s ez ad egyéniségének értéket és jogot arra, hogy életét és művészetét méltatva, nevét a feledéstől megmentsük!

(Kolozsvár)

Dr. Veress Endre

⁶¹ Kairóban kiállított 1890 januárius 10-iki német nyelvű végrendelete alapján, melyben oly hibásan van írva annak a jótékonyegyletnek a neve, melynek ingatlanait hagyta (Wohlthätige Anstalt Graf Kulm), hogy igazán nem tudjuk, melyik intézetiinkre vonatkozik.

⁶² Züllich Emilia, özv. Specht Károlyné néneje volt Rudolfnak és hosszú kort érve, 1900 április 25-ikén halt meg Marosvásárhelyt, hol jótékonyágáról volt híres és testvére iránti emlékezet okáért sirja fölé díszes síremléket állíttatott, mely az ottani róm. kath. temető egyik kiváló művészi dísz.

⁶³ Budnitzki Mária kórházigazgatónő 1890 februárius 9-ikén Kairóban Züllich Istvánhoz írt leveléből, habár a konzulátus is állított ki haláláról hivatalos tanusítványt.

⁶⁴ Ezért közöljük Kairó látképét fejléczül, a Fiedler Bernát rajzáról készült fametszetről, mely Ebers György „Aegypten in Bild und Wort“ cz. műve I. kötete (Stuttgart, 1879.) 199. lapján jelent meg.

⁶⁵ Züllich Rudolf vagyonából a kairói konzulátus 1890 június 25-ikén még 1341 frank 50 centimes-nyi összeget haza is küldött öcscsének, abból az alkalomból, hogy a hagyatéki eljárás befejeztével ingóságait is hazaindította; míg ingatlanait és Kolozsvárt kamatozó 1022.03 forintnyi készpénzét — a kolozsvári kir. törvényszék végzése folytán — 1890 végén két testvére egyenlő részben örökölték.

⁶⁶ Első két művéről Dux Adolf is elismeri „A Magyar Nemzeti Múzeum“ cz. műve (Pest, 1857.) 49. lapján, hogy a művészet nem csekély fokát tanúsítja. Ugyan így német kiadása 27. l.

Rha-fej.

A magyar boszorkányok.

(Komáromy Andor oklevéltára nyomán.)

Még a pokol lakóival szövetkezett boszorkány-fajzat is vérségre járt. Más és más természetűek a spanyol, francia, olasz, angol, német boszorkányok s mások a magyarok. A mieink igen jámbor fajták: rossz nyelvű asszonyok, pletykáló férfiak; mindkétnemű tudálékosok közül kerülnek ki. Legtöbbször korlátolt, ártatlan személyek, bár vannak közöttük rossz akaratú némberek is, kik szívesen okoznak kárt másoknak, ellenségeiknek. Akadnak rossz erkölcsűek is, kik alkalmilag szép szemeikkel, többé-kevésbé ügyes fogásokkal megbabonáznak egy-egy férfit, földülják családi boldogságát, magukhoz édesítik s néha valósággal hipnotizálják őket. Olykor még az asszonyokat is hatalmukba ejtik

Kuruzslás, bábáskodás volt legfőbb foglalkozásuk, de jó pénzért, néha még önként is szívesen közvetítettek szerelmi kalandokat, szerelem-rontó, támasztó pletykákat, bájitalok segítségével hódításokat férfiak és nők részéről. Buzgó terjesztői minden babonának, melyekben gyakran épp úgy hittek maguk, mint a hálókba bonyolultak, azokkal együtt, kik cselvetéseiket, megrontásaikat el akarták kerülni. Pedig tűzzel játszottak mindannyian, mert a XVI-ik század magyarsága nagyon hiszékeny volt, még a tudósok is, mint Melius Juhász Péter, ki 1562-ben így ír: „Látjuk, hogy vannak, kik ördögnek adták magukat, kiket az ördög fölveszen; sokakat látjuk ez félekben, hogy megégetnek!“ Akkor nagyhamar meggyújtották a máglyákat.

Komáromy Andor adattárának legelső boszorkány-pöre Kassán zajlott le, még a mohácsi vész előtt 1517-ben. Szerencsésen végződött, mert a magán vádra üldözött Pásztor Györgyné és Hegedüs Péterné viszonzádat emel a föladó Terjék János ellen. De kétségtelen, hogy már századokkal előbb is divatosak voltak, hiszen Kálmán király törvénykönyve kellően foglalkozik velük. Azonban bíróságaink csak magán vádra üldözik a szerencsétleneket, jóllehet a tévhit behatolt a legfelsőbb körökbe is. Beatrix királyné, Szilágyi Erzsébet mesterkedéseinek tulajdonította magtalanságát.

Csak az ország végleges megoszlása, 1541 után válik a baj, első sorban mint német balhít, vagy jobban: mánia szomorú hatása, erkölcsileg fertőzővé, bomlasztóvá: „Éjjel járó asszonyokról is sokat mondhat-

nék, kik éjjel — írja Bornemisza Péter 1575-ben — macska képébe szökdécselők, sok lovasok módjára járók voltak, tombolók, tánczosok, paráznák egymás közt, kik féllábbal gyermekkéket czégérbe tettek ki, kik sok kárt, csintalanságot műveltek, kik közül nem is régen, 1574 esztendő tájban Pozsony felé sokakat benne megégeitlenek. Kik szörnyű dolgokat vallottak, kiknek ugyan királyné asszonyok van, és annak szavára rettenetes dolgokat mivel az ördög. De mindazért, hogy végre elveszesse őket.“ Ez elég világos, csakhogy még ennek, s a zavaros idők ellenére se riasztotta meg a mánia a magyar országgyűlést annyira, hogy a boszorkányok ellen írtó háborút indítsanak, inquizitiót szervezzenek, rendkívüli bíróságokat állítsanak pöreik tárgyalására. Az egyház, a felekezetek távol tartják magukat. 1584 óta ugyan *hivatalból* üldözik a boszorkányságot, de csak is földadásra képviselik a vádat, és mindent a rendes bíróságok végeznek, melyeknek hűségesen kezére járnak a beidézett vagy önként jelentkezett tanúk, vádlók, és mint szakértők a „*nézők*“; kik gyakran szerepelnek és véleményüknek föltétlenül hisz minden bíróság, bár egyszer megtörtént, hogy Ugocsa vármegye szédriája (1689-ben) a viski nézőt, Szabó Ferenczet, mert „az ki az ördögöt megismeri és annak munkáit tudja, maga is hasonló ördög!“, megvesszőzésre és kemény kötelező aláírására ítélte, erősen megfenyegetvén, hogy „halállal sújtják irgalom nélkül, ha még egyszer beleártja magát ilyesmibe.“ Szabó Kató kolozsvári boszorkány 1584-iki pörében a rödi Néző Ambrus szerepel, ki látván, az viasszát mindjárt azt mondá: „egy Szabó Kató vagyon ott és az vesztette meg az asszonyt.“ Ugyanő ismerte föl Balog Egyedné boszorkányozta baját, erős versenytársa lévén Szabó Kató. Egyidejűleg Sós Jánosné pörében szerepel a legönérzetesebb „*néző*“ vistai ember, ki Kőműves Ferencz és felesége kis leányának diagnózisát állapította meg, miután Borbély Illyés is hiába kötözte, „mert az nem orbáncz, hanem éjjeli vesztés;“ a tudós „*néző*“ „mégis megvigasztá Isten után nagy fizetésekért,“ majd kijelentette nagy büszkén, hogy „ő Moldvában egy boszorkány asszonynál lakott, az tanította reá, mint kelljen aféle vesztést megvigasztani.“ E tudós szakértők mind egy húron pendülnek: kenyéririgységből fakad minden cselekvésük, s a bíróságok még se vetnek kezét rájuk, mert ha nem is feltétlenül, de — az ő szempontjukból — mégis nagyon számbavehető bizonyítékokat tudnak előteremteni a boszorkányok ellen.

Kolozsvárt 1584-ben egyszerre hat asszonyt vontak kínpadra s máglyára küldötte a tanács valamennyit, jóllehet a bíróság három esetben meglegedett volna a tisztító esküvel is. Egy-egy boszorkányégetéshez 64 dénár ára fa kellett, a végrehajtásért pedig 2 forintot kaptak a czigányok.

Virágzik a boszorkányhit a XVII-ik században is, és még oly

lángeszű emberek, mint Bethlen Gábor se tudnak szabadulni tőle. Feleségének 1620-ban kezdődött betegségét, a feslett életű Báthory Anna boszújának tulajdonította, s el is fogatván részes társával együtt, pörüknek kegyelem nélkül való elintézését rendelte el . . . Vallomásaikat maga is elolvasta s „iszonyodik“ belé . . . és a nagy fejedelem mégis . . . mégis tőlük várja felesége javulását: „Írasd meg az ispánoknak . . . ne siessenek édes szívem — olvassuk levelében — hanem ijesszék azonban és biztassák az kegyelemmel is őket, csak gyógyítanak meg az Istentől elszakadtak talán valahogy meggyógyíthatnak . . . doktorok, borbélyok nem remélem én, hogy használhassanak afféle bűvölés ellen.“

Tehát Erdély fénykorának fejedelme, e tekintetben csak úgy gondolkozott, mint az 1584-iki vistai néző!

Még két emberöltő mulva se javultak a viszonyok. I. Apafi Mihály fejedelem feleségének, Bornemisza Annának lelki erejét megbénító idegbajját szintén boszorkányoknak tulajdonították, s 1683-tól 1686-ig még az országgyűlés is foglalkozik a „nagy vesztéssel.“ Törvényeket hoznak, országos bizottságokat küldenek ki az ügy alapos megvizsgálására, de még se tudnak zöldágra jutni.

Nem csoda, hogy tovább burjánzanak a pörök Erdélyben mint Magyarországon, s még a legfőbb bizonyíték, a *vízpróba* teljesen értéktelen voltának kézzelfogható igazolása se tud mérsékelően hatni.

Nagy-Szebenben 1678-ban egyszerre hat boszorkányt vetettek vízbe s mindnyájan a vízszínen maradván, bűnös voltak kétségtelenné vált . . . de úgy látszik, hogy valaki — valószínűen főember — mégis hitetlenkedett, s a tanács az eljárás csalhatatlan voltának bebizonyítására vízbe vettette a kétnejeség miatt halálra ítélt oláh foglyot és az ügy elmerült, hogy a peczér cigányok csak nagy bajjal tudták megmenteni a fulladás veszedelmétől. A Tanács azonban rendithetetlen maradt: a boszorkányokat máglyára küldte; az oláhnak megkegyelmezett.

Boszorkányaink tudománya nem fejlődik, még mindig „ódo-kötő, csillagokra, holdra néző, abbul jövődölő, varázsló, maga és mások gyermekeit elvesztő, arra másokat is megtanító, ördögi mesterségekkel élőkét megismerő, azokkal czimboráló, ördögi mesterségeket gyakorló személyek.“ Csak 1682-től járnak a Szent Gellértra, de hogy miért, senki se tudja, s a debreczeni városi bíróság se kíváncsi rá. Ugyanott Sós Pálné golyótól mentesítő inget adott Török Lukács hajdúnak, de Várad alatt mégis elesett és társai, váltságul kilencz német forintot kaptak Sósnetől, hogy elhallgassák a turpisságot. Horváth Istvánnét Debreczenben 1694-ben azzal vádolják, hogy a merre jár, minden ingó-bingó tárgy megmozdul s utána esik. A füvekkel még mindig beszélnek: Gyarmati Kata 1709-ben mondta Szathmár-Németiben, hogy hetvenkétféle fű szólal meg neki Szent György éjszakáján, de csak háromfélét sza-

kíthat: porcsint, útifüvet és csikorfarkat; tehát csak annyit, mint 1565-ben Boczi Klára szakított Kolozsvárott. Isákné, Ugocsa vármegyében, a halmii vallatás szerint 1709-ben dióhéjban megy át a Tiszán; megfeji még a kútágast is: ágy alá nem kellett nyúlnia, mert korpásteknője előjön magától s vissza is megy. Ennek hire futamodott egész Felső-Magyarországban.

A XVIII-ik század harmadik tizedétől, már a mi boszorkány-pöreink is hasonlók lesznek a külföldiekhez: az ördög nagy hatalomra vergődik, s bíróságaink egyre-másra írtják a szolgálatába szegődött szerencsétleneket. Beregvármegye 1721-ben Suppuny Andrást kemény kínzásra kárhoztatja, mert tátos, ördöngös énekei vannak s pogány tüzet gyújtva, a sötétség fejedelmének segítségét kéri; és ha vall, megágetik, ha nem, kikergetik a vármegyéből.

Legnagyobb föltűnést az 1728-iki szegedi pörök keltek, mikor egyszerre tizenhárom égettek el, a most is nevüket viselő, sokszor megénekelt boszorkány szigeten. Debreczen hatósága valósággal megriadt a rettentő veszedelemtől s elkérte az összes íratokat, hogy föltalálhassák a lappangó gonoszokat. De megsokallotta a tömeges autodafét III. Károly is, bár eleget látott Spanyolországban, s augusztus 27-én kelt rendeletével meghagyta, hogy az akták haladéktalanul terjesztessenek a királyi kancellária elé s a még fogva levő huszonnyolcz vádlottra mondott ítélet végrehajtása halasztassék el. Így aztán 1729-ben, kellő körülményekkel csak három bűnös asszony kivégzését engedte meg.

A boszorkányok ezután se lesznek gonoszabbak, de a birói gyakorlat egyre fejlődik, a tortúra a közműveltség növekedése ellenére folyton keservesebb lesz; sokszorosan alkalmazták; egy és ugyanazon vádlott ellen négyszer, ötször, s a szuggesztív kérdésekre az agyonkínzott szerencsétlen, mindent a bíróság szája íze szerint vall. És a vallo-másokat készpénzül veszik, bár egymással homlokegyenest ellenkezők vagy legalább is különbözők a részletekben. Pesten, 1728 december 13-án a vármegye törvényszéke előtt Koldus Molnár Ilona kínvallatáson erre a szuggesztív kérdésre: „Kicsodák boszorkánytársaid és tiszteid?” egész sereg boszorkányt sorol föl s teljes katonai szervezetet leplez le, melyben a dobostól és a trombitástól kezdve a generálisig megvan, jóformán minden sarzsi. „Az Fejérhegyre pedig mikor jártak, csak zsirral kenték be magukat s úgy repültek.” A folytatólagos kínvallatáson már azt is elmondja, hogy istenük Plutó, a generálisuk Pereszteji Szopori Mihály, holott első vallomása szerint a szolnoki Horvát Péter s bemondja még azt is, hogy Lóson papruhába öltözött ördög adta össze a Brezbutz nevű sátánnal, kinek jéghideg a teste.

A szuggesztív kérdések lassan általánosabbá váltak s még az ötvenes években is ugyanazon körben mozognak, mint a pestvármegye-

gyeiek 1728-ban. Ez alapon jutott máglyára 1755-ben Pásztori Vernek Kata Aradvármegyében a borosjenei ötszörös kínvallatás után; 1756-ban Szász Mihályné, Bodnár Ferenczné.

Ez újabb, halálos ítélettel végződött pörök végre fölkeltek Mária Terézia figyelmét s 1756 januárius 26-án kelt rendeletében megengedi ugyan boszorkánypörök indítását is, de ha a bíróság kínzást akar alkalmazni vagy halálos ítéletet, úgy az íratok beterjesztendők a Helytartótanácsához.

A leírát nagy feltűnést kellett és Bereg, Heves, Arad, Borsód, Liptó, Mosony, Abaujvár, Zemplén, Szabolcs és Trencsén vármegyék önkormányzati jogaik megsértését látják benne, de Mária Terézia ügyet se vetve tiltakozásukra, 1758 július 12-én elrendeli, hogy a boszorkányokat mind küldjék Bécsbe! Ezt már megsokallotta Batthyány nádor is és 1758 augusztus 12-én előterjeszti kétségeit Rohonczról, hogy a boszorkánypörök megszüntethetők-e? De a humánus királyasszony udvari orvosának, Van Swieten-nek az emlékirata alapján 1758 szeptember 7-én kelt rendeletével megszünteti a boszorkánypöröket, újak indítását pedig véglegesen eltiltja. Ezóta nincsenek röbbé koszorkányok.

Komáromy Andor nagy szolgálatot tett az irodalmunknak a „Magyarországi boszorkányperek oklevéltára“ kibocsátásával.

(Erzsébetváros)

Király Pál

Ismeretlen kolozsvári rutén-könyv 1746-ból.

A múlt esztendő tavaszán a jó véletlen egy latin-rutén párhuzamos szövegű érdekes kolozsvári nyomtatványt juttatott kezünkhöz. Címe: *Elementa puerilis institutionis*, szerzője pedig *Olsavszky* Mánuel munkácsi püspök.

A hazai ruténség a XVII. század közepéig görögkeleti vallású volt. A viszonyok sajátságos alakulása miatt annyit jelentett ez reájuk nézve, hogy szellemekben a lehető legnagyobb sötétségben botorkáltak. A bizantinus-szláv egyház még Keleten, a saját fészkeben sem fejtett ki annyi erőt, hogy a művelődésben valamelyes számottevő dolgot termelt volna: az orosz, görög, oláh, szerb, bolgár tömeg még a XVII. század elején is jórészt barbár életet él. Hát még a bizantinizmus legnyugottabb ágacska a magyarországi ruténség!

Ennek a kulturátlanságnak legfőbb oka a keleti egyház társasági szervezete volt. A nemzeti öntudatra való ébredés előtti időkben a népek egyedüli kulturtényezője az egyház. De míg a nyugoteurópai protestáns és katolikus egyház egyaránt valósággal követi az Írásnak a *tanításra* vonatkozó útását, addig a keleti egyház megelégedett annyival is, hogy csakis kolostori, ú. n. fekete papságának képzéséről gondoskodott. Ellenben az alsóbb néppel közvetlenül érintkező világi (fehér) papságát teljességgel sötét tudatlanságban hagyta. Ettől csupán azt kívánta, hogy az előírt czeremóniákat végezni tudja. Egyebet nem követelt. A tanulatlan, jobbágyi sorban élő alpapság persze sem a templomban, sem a templomon kívül nem tanított, mert maga sem tudott semmit. A keleti egyháznak ez a *formalizmusa* aztán alaposan elvágta a tömeg művelődésének lehetőségét.

Ennek az lett a következménye, hogy nagyon sokáig egyetlen keleti egyház sem fejlesztett irodalmat s egyetlen egynek sem voltak iskolái. Nem lehet ennek itt ellenébe vetni az őskeresztény egyház görög irodalmát. A szertartások szövegi részének megállapítóit, a hittudománynak csakugyan fényes alakjai, a régi szent atyák, semmi hatással se voltak a köznépre. Tudományukat csakis a kolostorbeliek ismerték, ezeknek azonban papképző, igazán „klerikus“ nevelő intézmények hiányában kiható erejük még magában a görög földön sem volt. Sokkal nagyobb hatásuk vala a népre az utólagosan szerkesztett u. n. szent hagyományoknak, az apokrifikus irodalomnak hatalmasan terjedő termékei. Ámde ezek csak az

erkölcsöt igazgatták. Az értelem nevelésére a keleti egyháznak eszköze nem volt.

Az általános politikai helyzet is közrejátszott a tudatlanság uralmának fentartásában, hiszen a hol török volt az úr, ott a népek lelke állandóan aludt. Azonban csakis ilyen külső körülményekben hiába keressük a keleti vallású népek fejletlenségének okát. Hiszen Magyarország is eléggé sokáig érezte a keleti nomádok és a török gazdálkodás nyomasztó hatását. De azért szellemének *nemzeti* vonatkozású termékei ebből az időből is vannak, holott a keleti vallásuaknak a XVI. századig semmi ilyesmijük nincsen. Sokkal inkább magyarázza ezt a körülményt az, hogy az oroszok kivételével egyetlen keleti egyházú népnek sem volt *születési értelmisége*, világi vezető eleme. Harmadik ok gyanánt ide sorolható végül az is, hogy *iparos osztálya* úgyszólván egyiknek se volt s a mi kicsi kialakult is, nem nyugoteurópai *városi jogokban* élő polgárság számba ment, hanem lenézett szolgahadnak tartották. Csupa földmives és harcos az egyiknél, csupa pásztor, baromtartó a másiknál. A földrajzi és politikai viszonyok önmagukban még nem eléggé magyarázzák meg a keletiek elmaradott voltát az egész középkoron át. Ennek okát a lelkeket átölelő keleti vallás külső intézményeiben találjuk, illetőleg a vallásélet mélységének hiányában, a gondolatokra nem készítő formalizmusban.

Ilyen körülmények között nagyon is érthető, miért nem tudtak útat találni a Nyugotnak tömegmozgató eszméi a keleti vallású népekhez. Megérthetjük, miért nem fejlődött ki bennük az iskolaállítás benső, *önként* jelentkező szüksége és miért nem tudott köztük az iparos-polgári elemre támaszkodó reformáció gyökeret verni, a mely aztán föllendíthette volna őket.

A legsíralmasabb helyzetben volt valamennyije között a magyarországi ruténség. Szintén baromtartó pásztornép, a mely Beszterczétől Szepesig 8—10 hatalmas földesúr hegyeiben él. Egyedüli vagyona a barom, vagyoni alapja pedig az erdei és havasi legelő. Földrajzi helyzete tehát a Nyugatra útálja, politikai és gazdasági kötelékei a magyarság révén szintén a Nyugothoz fűzik, de lelki életének Keleten van a kormányosa: Kiebben, Szucsávéban, Bizáncban. Ez pedig határozottan kultúraellenes kormányzás volt. A mi rutén papjaink, akárcsak a XVII. századig az erdélyi olák papok, éppen olyan tanulatlan jobbágyok voltak, akár a híveik: csak éppen, hogy olvasni tudtak. Íráshoz már nem is mindegyikük értett. Tanítani pedig éppenséggel nem taníthattak, mert ahhoz semmiféle előképzettségük nem volt. Könyvek sem állottak rendelkezésükre, a mikből legalább olyan-amilyen prédikációkat olvashattak volna föl. Iskolának a tíz éjszakkéleti vármegyében se híre, se hamva.

Ebből a barbár állapotból, Kelet és Nyugot között vergődő dilemmájukból a Rómával való hitbeli egyesülés (1646—1680) vezette ki őket. Ez bevonta a ruténeket a politikai és gazdasági vonatkozások révén szel-

lemileg is a nyugoteurópai eszmék körébe. A nyugoti egyház mivelő hatása — miként azt Erdélyben az oláhokra vonatkozóan is tapasztalhatjuk — azonnal észrevehető: 1698-ban papi kézi könyvet ad ki De Camelis munkácsi püspök; Eger és Nagyszombat római katolikus iskolái tanult rutén papokat nevelnek; 1680-ban Munkácson rendes elemi- és kántorképző-iskola nyílik, 1744-ben pedig Olsavszky püspök ugyanott papképzőt állít stb. Oly dolgok mind, a melyek az unio előtt egytől-egyig hiányzóttak.

A művelődésre való vezetésnek ebben a nehéz munkájában oroszlanrész jutott (1743—1767) Olsavszky Manuel püspöknek. Munkáját előkészítették ugyan már elődei, De Camelis és Bizanczi György, de ez jórészt elhibázott, célját tévesztett dolog volt. Mindenekelőtt a papok kellő készségéről kellett gondoskodni. Ezt a két előd úgy akarta elérni, hogy megfelelő papi tudományokra oktató rutén nyelvű kézikönyveket írtak s adtak ki a jezsuiták segedelmével Nagyszombatban.¹ Ez azonban a ház építésének felülről való megkezdése vala, mert a papság igen nagy része, kiváltkép pedig a hegyvidéki, a szó szoros értelmében betűtudatlan lévén, nem tudott mit csinálni a három—négyszáz oldalas tudós könyvekkel. De Camelis ugyan megpróbálta az alapvetést is, amennyiben a nagy papi katekizmusután, az 1699. évben a hit főbb tételeit magában foglaló rövid, 40 lapnyi ábéczés katekizmust adott ki *Bukvar jazyka slavenska* címen,² de ennek — úgy látszik, latin vonatkozásai (Sz. Brigitta, stb.) miatt — nem sok haszna lehetett. Annyira elmaradt volt a papság tanulatlanság dolgában, hogy pl. De Camelis tizenhét vármegyére kiterjedt egyházában nem tudott alkalmas embert találni, a ki az ő latinul fogalmazott Katechisist ruténra tudta volna fordítani. Maga De Camelis görög lévén, ruténul egy szót sem tudott s így Galicziából kellett hozatnia hozzáértő papot Kornicki János személyében. Olsavszky tehát okult a multon s igen helyesen az a gondolata támadt, hogy a munkát alulról, egészen a legelejáról kezdje. Ebből a célból egy kis ábéczés olvasókönyvet szerkesztett s azt Kolozsvárt a jezsuiták sajtóján 1746-ban meg is jelentette.

I.

Ennek a könyvészetben s általában az irodalomban eddigelé ismeretlen latin-rutén könyvecskének egyetlen példányát egy budapesti bibliofil, dr. *Todoreszku* Gyula úr magángyűjteményében találtam meg, a ki azt

¹ Az első volt *De Camelis* Katechisise 1698-ból (R. M. K. II. 1933. eléggé hibás címmással); a másik ez idő szerint még ismeretlen: *Bizanczi* György Moralisa 1727-ből: címlével + 4 sztl. levél 412 lap + 2 sztl. levél, 8-rét alakban.

² R. M. K. II. 1966. igen rossz címmással. Helyesen így van: Bukvar | jazyka slavenjska. | Pisany čtenija | učitisja choťjašćim v po- | leznoje rukovoženije. (Emblema) V Tirnavje Tipom Akadem: Ro- | ku, ot Rzstva Chrstova. AX44. Ot Joanna Herjman.

ELEMENTA
PUERILIS INSTITUTIONIS
IN LINGVA LATINA.

НАЧАЛО ПИСМЕНЪ

ДѢТЯМЪ КЪ НАСТАВЛЕНІЮ НА Латинско-
мъ языкѣ.

Позименіемъ, и наклады.

БГОЛЮБИВАГО КЪР.
МИХАИЛА МАНУИЛА ОЛШАВСКИ
Еписъ Росенскаго, Мѣстач, и Мара
морскаго на Лѹдми Восточнаго Набо-
женства во Оугра, Викаріа Апостолска-
го, и Цѣскаго Советника.
Напечатана въ Коложварској Типогра-
фїи, лѣта ГАНД АУМЪ.

Claudiopoli Typis Academ. Soc. JESU
per Andream Feij Annò 1746.

ELEMENTA
PUERILIS INSTITUTIONIS
IN LINGVA LATINA.
NAČALO P Í S M E N

Djitem k nastavljeniju na Latinsko-
m jazyki.

Povelением, и наклады.

BOHOLJUBIVANO KYR.

MÍCHAÍLA MANUÍLA OLŠAVSKI
Episkopa Rosenskaho, Munkac, i Mara
moroskaho nad Ljudmi Vostochnaho Nabo-
ženstva vo Ouhrach, Vikarija Apostolska-
ho, i Carskaho Sovitnika.
Napečatasja v Kolozvarskoj Tipogra-
fii; ljita Hdnja 1746.

[A kolozsvári könnyező
szűz keretes képe, Mária
a kis Jézussal, vörös
nyomásban]

Claudiopoli Typis Academ. Soc. JESU
per Andream Feij Annò 1746.

Szepes vármegye valamelyik falucskájában fedezte föl. A tót-, lengyel- és rutén nyelvű kéziratok colligatumba bujtatott nyomtatványnak teljes címe³ ez:

A cirillbetűs rutén szöveg értelme: Az írástudomány kezdetei, gyermekeknek a latin nyelvben való oktatására. Istenfélő Olsavszky Mihály Mánuel úrnak, rosseni, munkácsi és máramarosi püspök, apostoli vikárius és császári tanácsosnak rendeletére és költségén nyomtatott a kolozsvári tipographiában, az Úrnak 1746. esztendejében.

Nyolczadrét, címlevél + 3–46 számozott lap. Ivjelzése A₂—C₅. Szedéstükrének magassága 14, szélessége 7,6 cm. Őrszavas lapjainak számozása fent, középen: nyomdadisz és zárójelek közé foglalt arab számmal. Papiroosa vastag, sárgás, bordázott, vízjegy nélküli.⁴

Különös fordúlása a sorsnak, hogy az egyházi unio korából való legelső hazai rutén nyomtatvány, az 1698. évi katekizmus, három-négy példányban maradt meg, a második (az 1727. évi *Moralis*) már csak két-tőben, a harmadik pedig — noha aránylag nem is olyan régi — mindössze egyetlen egyben. A 46 lapnyi nyomtatvány irodalmi jelentősége nem nagy, hiszen egyszerű iskolás könyvecske az egész. Könyvészetileg már inkább érdekes, mert egy fontos könyvészeti probléma megoldására is alkalmas.

³ Ritkított betűvel a címlapnak vörösbetűs részeit jelezzük.

⁴ A címlapon megnevezett Fej Andrást esetleg nyomtatáshoz is értő jezsuitának lehetne gondolni. A jezsuiták névtárában azonban (Fabritius Károly: *Namen und Verwendung der Jesuiten, welche von 1730—1773 in den siebenbürgischen Ordenshäusern wirkten.* — Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde N. F. XI.) neve nem szerepel. Így hát egészen bizonyos, hogy szakmabeli nyomtató iparos vala és pedig művezető. Ferenczi Zoltán: A kolozsvári nyomdászat története (89. l.) három ilyen nyomdai művezetőt nevez meg a jezsuita sajtó 45 éves életéből; ezek szerint Fej András tehát a negyedik. Nevét ott látjuk pl. Molnár János „*In Idola orbis terrarum actio*“ cz. 12, 104 lapnyi 1747-ben megjelent könyvecskéjén is.

Ritkasága miatt, később felbukkanó esetleges töredékek meghatározhatására, jónak látjuk pontos tartalomjegyzékét is közölni. A 3—8. lapokon a latin és rutén ábécét adja és pedig nagy- és kis-betűk, magán- és mássalhangzók (3. l.), *Consonantes praepositae vocalibus*: Ba be bi bo bu, Ca ce ci co cu stb. 4. és az 5. l. fele; *Vocales praepositae consonantibus*: Ab eb ib ob ub, Ac ec ic oc uc s i. t. 5—6 l.; *Consonantes plures praepositae vocalibus*: Bla ble bli blo s i. t. 7—8. l.; *Vocales pluribus consonantibus praepositae*: Anc enc inc onc s i. t. (8. l.) A 9—16. lapokon imádságok következnek és pedig: Mennyei király, Miatyánk és 50-ik zsoltár. A 17—20. l. a Híszekegy, a 20—28. l. Üdvözlég, Szentekhez könyörgés, A te oltalmad alá futunk, A könyörület ajtaját, Kerubének, Napi gyónás; 28—30. l. a tizparancsolat, 31. l. a hét szentség, 31—32. l. a szentlélek hét ajándéka és gyümölcsei, három erény; 33. l. a három evangéliumi tanács, négy evang. erény; 34. l. a hét főbűn, hat sz. lélek ellen való bűn; 35. l. égbekiáltó bűnök és a testi irgalmasság hét cselekedete; 36. l. a lelki irgalmasság hét cselekedete; 37—39. l. a kilenc boldogság; 40. l. az öt érzék és a négy utolsó dolog; 41. l. a keresztény ember kötelességei; 42—46. l. a sorszámok egytől millióig szóval és arab meg római jegyekkel.

Olsavszky könyve tartalma szerint két részre oszlik: a tulajdonképeni ábécére a maga ósdi betűztető módszerével és az imádságokat meg hittételeket tartalmazó olvasmányi részre. Egészben véve tehát teljesen azonos az 1699. évi Bukvár cz. rutén és a Gyulafejérvárt ugyancsak 1699-ben nyomtatott Bukovna cz. oláh nyelvű kátéval. Csakhogy míg amazok teljesen ó-szláv, illetve oláhnyelvűek, addig az *Elementa* szövege egész terjedelmében, még a számok megnevezésében is, *latin-rutén párhuzamban* halad. És pedig úgy, hogy az egyik sor latin, az utána, illetőleg alatta következő rutén szövegű. Úgy a latin, mint a rutén soroknak szavai, szórendje, mondat szerkezete azonosak, minthogy e két nyelv belső szerkezete is egyforma. Látszik tehát, hogy kettős célra készült, kétnyelvű tanításra szánt munka. Csakhogy kik voltak azok a tanulók, akiknek számára ez a könyv íródott?

Papképző intézetük a ruténeknek Olsavszky idejéig nem volt. Ennek a sokoldalú püspöknek azonban sikerült magánosoktól annyi pénz és épületanyagot gyűjtenie, hogy a saját szájától elvont falatok árán, Munkácson szemináriumot állíthatott. Ezt a már 1655 óta fennálló elemi iskolából fejlesztett intézetet, 1744-ben meg is nyitotta. Ez az iskola két osztályból állott. Az elemi osztály növendékei — meglelt ifjak, sőt nős férfiak — csupán ó-szláv írást-olvasást tanultak, némi számtani ismeretekkel, a munkácsi kántor vezetése mellett; utána mindjárt a theologiai tanfolyamra léptek, melynek anyaga természetesen nem mehetett túl a katekizmuson, a ritualék ismeretén és némi morálison. Ezt latin szemináriumot végzett rutén papok vezették. Addig hallgatták ezeket a tanfolyamokat, míg a hazúlról hozott átalvetőből tellett. Ha ez kiürült, két-három heti vakáció következett. Félreeső falvagnak jó volt az ilyen képzettségű pap is, a kit azután a ma már megszűnt diakonusi jelleggel önálló lekipásztornak, esetleg másodpapnak neveztek ki. A hegyvidéki faluk mindegyikében 3—4 pap is volt egész 1790-ig. A kiből azonban tehetséget tapasztaltak, azt a papi tanfolyam elvégzése után, mint *theologiae candidatum*, Nagyszombat vagy Eger latin szemináriumába küldték továbbképzésre.

Szerény berendezésű és még szerényebb igényű intézet volt ez tehát. de mégis csak papnevelő. Ámde honnan vegyen belé megfelelő elemi képzettségű, latin műveltségű hittanhallgatókat?

A népnevelés ügye a XVIII. század elején siralmas állapotban volt. Népiskolák az egész országban alig-alig voltak s azok is csak jórészt a protestáns magyarok és németek községekben. A ruténeknek mindössze két elemi iskolájuk volt, a munkácsi és nagykarolyi s az akkori jobbágyvilágban csakis papnak készülők látogatták azokat. Olsavszky tehát igen alkalmasan kötötte össze a két dolgot és — nyomtatásbeli takarékoság kedvéért is — ugyanabból a könyvből igyekezett tudományra vezetni úgy a parasztnak maradó nép fiát, mint a parasztból papnak és kántornak készült.

Az elsőnek elegendő volt a rutén betűk és imádságok ismerete,

melyek őt a templomi könyvek használatára képesítették. Ezért szánta szerzője ezt a könyvet címlapja szerint is a gyermekeknek. Ekként már a jövőre számított Olsavszky, mert egyelőre nagy gyermekeket kellett betűre fogni. Az ilyenekből kántorok és diakónusok lettek, mint a hogy ma is minden írástudó rutén közember egyúttal kész kántor is — persze ad usum Delphini. Tanítóknak nem mondhatók mai értelemben az ilyen képzettségű *gyákok* (diac, diaconus szóból), ámbár itt-ott, kivált a népesebb alföldi községekben tanítottak is évenként 4—5 hétig. A jobbja, a kor általános szokása szerint, latinul is tudott egy keveset. Tanúságot tesznek erről a kántorkezekben járó szerkönyvek széljegyzetei is. Ragadhatott reájuk valami az *Elementa* latin szövege révén is, bár ez reájuk nem volt kötelező. Mert bizony javarészüik csupán azt tudott tanítani, ha egyáltalán egykét lelket tanított, a mire Munkácson őket magukat is megtanították: Olsavszky könyvéből a cirillbetűkre és a rutén-, illetőleg ó-szláv imádságokra. De ugyanerre kellett előbb megtanítania Olsavszkynak elején magukat a már kész működő papokat is. Mert jó nagy részük tanulatlan jobbágy lévén, csak éppen hogy olvasni tudott ruténul, de írni már nem. Olsavszkynak kellőképpen nem méltányolható nemes szándéka, a nagy és kis gyermekek tanítása, így is megvalósult: betűre fogta a barbár rutén népet. Nem megvetendő vállalkozás, országos közművelődési szempontból sem. Püspöki rendeletei eleget tanuskodnak róla. Az a dolog pedig, hogy a jelen való egyetlen ismert példány éppen eldugott faluhelyről kerül elő, Olsavszky egyházmegyéjén kívül eső latin ritusúakkal vegyes helyről,⁵ nyilván mutatja, hogy az *Elementa* a néphez is el tudott jutni. Hatása tehát bizonyára meg volt a maga idejében.

Sokkal fontosabb azonban a második résznek, az olvasó könyvnek ugyanazon szövegű, de latin-nyelvű része. Mindjárt feltűnik benne a nyugati ember törekvése: megtanítani az anyanyelvén már betűismerő ujonczot a latin nyelvre. Ez pedig az akkori időkben nem lehetett más, mint papjelölt, vagy más paposkodó, de iskolázatlan felnőt, esetleg egy-két alföldi vidéken működő pl. nagykárolyi tanító. Meg kellett pedig tanulniok ezeknek az iskolásoknak latinul, hogy mint leendő unitus papok, sokkal többet tudjanak, mint keleti vallásban rekedt máramarosi társaik. Szerényebbül mondva, *tudjon* valamit, mert emez semmit sem tudott. Meg kellett tanulniok latinul, hogy előkészültségük legyen a latin papnevelőkben folytatandó magasabb theologiai tudományokra. Hogyha éppen kurtanemes ember fia volt, egyáltalán diákiskolába mehessen. Hogy végül adó- és jobbágyi szolgálmányoktól való mentességet, exemptiot élvezhessen, mint a többi, hazai (római) katolikus pap.

⁵ A szépeességi egyházközségek a 13 várossal 1775-ig Lengyelországhoz tartoztak s a munkácsi egyházmegyébe csak 1783-ban kebeleztették be.

Olsavszky tehát nemcsak az 1777-ben — már Ungváron — véglegesen szervezett papképzőnek vetette meg alapját Munkácson, hanem korát messze megelőző gondolkodással a köznép oktatására is tekintett akkor, a mikor az *Elementat* szerkesztette. Nagy szó volt ez 122 évvel az általánosan kötelező népoktatás törvénye előtt egy ilyen bizánczi hagyományokkal telített pásztor-népnél!

II.

Nem érdektelen a dolognak könyvészeti része sem, mely ugyancsak művelődéstörténeti vonatkozásai révén köztörténeti érdekléssel szövődik össze.

A két püspök-előd, De Camelis és Bizánczi, kulturalkönyveiket az uniálásban hatalmasan istápoló jezsuitáknál nyomatták ki, a nagyszombati sajtón. Ezt az 1575 óta meglévő nyomdát Kolonics Lipót éppen De Camelis sürgetéseire látta el 1697 tájban cirill-, magyar nevükön *patkós* betűkkel. Hívatásuk az volt, hogy az újonnan áttért rutének katolizáló törekvéseit szolgálják. Három rutén könyvet ki is nyomtattak velük a nagyszombati tipográfiában; miért kellett tehát Olsavszkynak Kolozsvárra fordulnia a nyomtatás végett? Miért nem használta fel Nagyszombattal fennálló ötven esztendőss összeköttetéseit?

Közvetett oka ennek az lehetett, hogy Olsavszky éppen 1746-ban néhány hónapot töltött Erdélyben királyi biztosi minőségben. Az unióra 1700-ban áttért oláhok ugyanis mihamar szakadozni próbáltak Rómától. Jó részük az orthodox hitre vissza is tért, kivált a Szilágyságban, Biharban és Kolosban. Mária Terézia ennek a vallási forrongásnak lecsillapítására Olsavszkyt küldötte ki, a ki megbízatásának derekasan meg is felelt. Missióküldetésében bizonyára alkalma nyílt a kolozsvári jezsuita páterekkel megismerkednie, a kiknek 1599-ben már működő, de azután megszünt nyomdájuk⁶ a XVIII. század elején új életre kelt. Könyvecskéjét tehát még ugyanabban az esztendőben, 1746-ban ezen a sajtón ki is nyomatta. Ez tehát azt jelenti, hogy a kéziratot már magával hozta. Van okunk föltenni, hogy ennek íratása még 1744 előttre esik s így a már akkor kész kéziratot könyv alapján az újonnan megnyílt munkácsi iskolában maga a püspök kezdte meg a tanítást. Két évig tehát tehát kéziratból folyt a tanítás, mint a hogy még a XIX. század hatvanas évéig is így tanítottak Ungváron.

A Kolozsvárt való nyomtatást azonban közvetlenül az okozta, hogy a nagyszombati sajtó 1746 körül már cirillbetű nélkül állott. Ezt csupán

⁶ A Pusch-féle 1581. évi, állítólag kolozsvári jezsuita-nyomtatvány dolgában v. ö. dr. Veress Endrének a kolozsvári Báthory-egyetemről írott tanulmányával; *Erdélyi Múzeum* 1906. évf. 178—179. I. Ennek a Báthory-féle kolozsvári nyomdának csak egyetlen termékét ismerjük: Canisius katekizmusának *Vásárhelyi* Gergelytől készített fordítását 1599-ből.

Veni, & habita in nobis, &
 прїиди, и вселїся въ ны, и
 munda nos ab omni labe,
 очисти ны ѿ всакиа скрны,
 & salva clemens animas nostras.
 и спаси бже души наша.

Sancte Deus, sancte fortis,
 Святїи Бже, святїи крепкїи,
 sancte immortalis miserere nobis.
 святїи вѣзмѣртный помилуй насъ.

Gloria Patri, & Filio, & sancto
 Слава Оцѣ, и Снѣ, и стѣмѣ
 Spiritui, & nunc, & semper, &
 Дхѣ, и нынѣ, и прїсно, и
 in sæcula sæculorum, Amen.
 до вѣки вѣковъ, аминь.

Sanctissima Trinitas miserere no-
 Престѣ Трѣце помилуй насъ
 bis: Domine munda peccata nostra,
 съ: Гди ѿчисти грѣхї наша,
 Despota parce iniquitates nostras,
 Бже прости вѣзакѡнїа наша,
 sancte visita, & sana infirmitates
 святїи посети, и исцели немощи
 nostras, propter nomen tuum.
 наша, и мнѣ шегодѡ ради.

Do-

рїи

О Сакраментѣ

Сѡвѣтъ. Еликопомазанїе тылко
 трѣба давати хорымъ: оумбраючимъ
 Засъ наглѣ, и ѡсудѣннымъ на смртѣ
 нїтрѣба давати; ко немогутъси назва-
 ти хорымн: Святїи Засъ Іаковъ Аплъ, то-
 кмо хорымъ давати Еликопомазанїе по-
 клѣбаетъ, гдїи: Болитъ ли кто въ
 касъ да призовѣтъ Превзвѣри Цркѡвныи,
 Б. Той Сакраментъ, тылко даётся хо-
 рымъ дорослымъ, а не дѣтѣмъ; въ
 дѣти неимѡютъ грѣхѡвъ, а Святїи Іаковъ
 Аплъ мѡвитъ: И аще грѣхї бѡдетъ со-
 творилъ, ѡпѡстѣтѣся имѣ. Г. Мѡжитъ-
 си дати Еликопомазанїе Заповѣтрнымъ,
 не палцо, дага бѡзани смрти, але дрѣколы
 намазанїи в Ели на конци.

Ии мѡжитъ дати на хоромѣ килка
 разъ Еликопомазанїе?

Сѡвѣтъ. Хорый берѣчий Еликопома-
 занїе в ѣно хорѡбѣ, мѡжитъ и въ дрѣгой
 хорѡбѣ взгати Еликопомазанїе, и в третїи,
 и въ четвѣртѡй, даже до скончанїи жи-
 тїи своѣго; въ еднѡй Засъ хорѡбѣ, не-
 мѡжитъ брати Еликопомазанїе, тылко
 разъ. Уи

következtetésből állítjuk ugyan, de valószínűsége mellett több körülmény szól. A nagyszombati sajtónak *utolsó* cirillbetűs terméke ugyanis Bizanczi György munkácsi püspöknek már említett *Moralisa* vala s 1727 után többé rutén, avagy egyéb nyelvű cirillbetűs terméke nem jelent meg. De nem is volt többé szükség cirillbetűre, mert hiszen a rutének valamennyien áttértek a katolikus hitre s a nyomdának misszió-czélja ezekkel a betűkkel többé tehát nem volt. Annál több oka volt azonban a katolikus egyháznak arra, hogy most már a kolozsvári jezsuita-nyomdat szerelje fel cirillbetűivel. Az oláhok t. i. nem mindnyájan tértek át a katolikus vallásra s 1746-ban az áttértek is erősen ingadozni kezdtek. Ebben nagyon támogatta őket a szerbek és általában a külpolitika miatt óvatosságra kényszerült bécsi udvar gyöngesége az unio terjesztése tekintetében. A római egyház, úgy látszik, ezen is okulva, belátta, hogy az 1703. évi Canisius Buitul katekizmusának⁷ módját nem lehet folytatni s az oláhok számára nem latin, hanem továbbra is csak cirillbetűkkel kell és lehet eredményesen nyomtatni. Nagyon megbánhatták hát a kolozsvári páterek, hogy a gyulafejevári oláh nyomda cirillbetűit 1744-ben Balázsfalvára ajándékozták. Ezeknek most már sürgős pótlásáról kellett gondoskodniok. Az oláh katolizáló czelokra égetően szükség volt cirillbetűkre. Az oláhok tudvalevőleg egészen 1860-ig éppen olyan patkós cirillbetűkkel nyomtattak, sőt írtak is, mint a rutének. Egészen természetszerű tehát az az okoskodás, hogy a nagyszombati nyomdának húsz év óta heverő cirillbetűit átszállították 1746 körül Kolozsvárra: egyik rendházból a másikba.

Ennek a vélekedésünknek megerősítésére két támasztékot tudunk alája tenni. Az egyik az, hogy a kolozsvári jezsuita-sajtón nyomtatott Olsavszky-féle könyv betűi — egyetlenegynek (ja) kivételével — nagyon hasonlatosak, bátran mondhatjuk, *teljesen azonosak* a De Camelis és Bizanczi könyveinek kétségtelenül nagyszombati betűivel. A másik pedig az, hogy a kolozsvári jezsuiták 1744-ben Balázsfalvára ajándékozták nyomdájuk cirillbetűit, az ottani frissen unizált oláhok püspökének, Áron Péternek, illetőleg a görög katolikus oláh püspökségnek.⁸ Minthogy pedig a jezsuiták Olsavszky könyvét két évvel a betűk elszállítása *után* nyomtatták, 1746-ban, világos, hogy nem a régi (gyulafejevári) betűkkel történt a nyomtatás, melyek teljességgel elütők az *Elementa* betű-típusaitól, hanem valahonnan újonnan és pedig éppen 1744 és 1746 között beszerzett más készlettel. Ez pedig nem lehetett más, mint a Nagyszombatban már fölöslegessé, de Erdélyben 1746-ban nagyon is szükségessé vált Kolonics-féle cirillbetűk.

Az 1744-ben Balázsfalvára szállított betűk t. i. ugyanazok voltak,

⁷ Ismertette dr. Veress Endre: Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (Kolozsvár, 1910) 33—35. l. (Különlenyomat az Erdélyi Múzeumból.)

⁸ Ballagi Aladár: A magyar nyomdászat történeti fejlődése (Budapest, 1878.) 240. l.

melyek a gyulafejevári oláh nyomdának a jezsuita páterek kezére jutásakor a XVIII. század legelején Kolozsvárra kerültek. De mivel vélekedésünk — eleddig okleveles bizonyság híján — csupán feltételes értékű, pár szót erről az oláh nyomdáról is kell ejtenünk, hátha későbbi kutatóknak esetleg használunk vele.

III.

Miként a nagyszombati sajtó cirillbetűs készlete a rutének katolizálását szolgálta, éppen olyan vallási misszió-célokból alapították Erdély fejedelmei s néhány magánember az ugyancsak cirillbetűs erdélyi oláh sajtót is. Reformizáló törekvések adtak létet a *nagyszebeni* (1544), *brassói* (1561), *gyulafejevári* (1579), *szászsebesi* (1580) és *szászvárosi* (1582) sajtóknak már a XVI. században; fejedelmi támogatás mellett keletkeztek az újabb *gyulafejevári* (1648) és *szászsebesi* (1683) könyvnyomtató műhelyek is a XVII-ikben.⁹

Legnagyobb művelő hatása volt valamennyije között a Rákóczi-féle gyulafejeváriának, noha csak tíz évig tudott élni. Az 1657. évi tatárdúlás a gyulafejevári nyomdákat ugyanis semmivé tette.

A fejedelmi nyomda gondját Apafi vette föl ismét, midőn 1667-ben elrendeli Zoba János, Topai Tamás, Logofet Demeter és Kira György egyházigondnokoknak, hogy a fejevári „monasteriában scholát és typographiát erigaltassanak és oláh könyveket nyomtassanak.“¹⁰ Ezt megelőzőleg, még 1674-ben, elrendelte, hogy a tatárdúláskor talán többfelé eldarabolódott Rákóczi-nyomdát „felcirkáltassák, hová lett és most hol lehetne és hol volna.“¹¹

A fejedelem 1667. évi parancsolatát végrehajtották. Bizonyos ugyanis, hogy Gyulafejevárt 1685-ben ismét nyomtatnak két oláh könyvet, 1687-ben egyet, 1689-ben megint kettőt, 1699-ben szintén kettőt, végül pedig 1702-ben egyet.¹² Alighanem erre az utolsóra (Pănea pruncilor című, Baranyi—Borbándi-féle katekizmusra) vonatkoznak Némethnek azon szavai, hogy Fejervárt 1702 körül egy kis oláh nyomda állíttatott.¹³

De, hogy Zobák a fejedelem rendeletének tényleg megfeleltek, erről a református oláhoknak az erdélyi görög-keleti püspök ellen a fejedelemhez benyújtott sérelemleveléből teljes bizonyossággal értesülünk. Kelet nélküli ugyan ez az irat, de közlője szerint egészen biztosan az 1680—1686 közötti évek valamelyikéből ered, a mikor éppen a legkitartóbban vívódott a harcz a konok Száva Demeter püspök és az erélyes Apafi reformizáló

⁹ Veress Endre id. műve nyomán, az *Erdélyi Múzeum* 1910. évf. 142—176.

¹⁰ Szilágyi Sándor közlése, a *Magyar Könyvszemle* 1889 évf. 86. l.

¹¹ Ballagi id. m. 238 l.

¹² Veress Endre id. műve alapján.

¹³ J. Németh: *Memoria typographiarum* (Pest, 1818.) 34. l.

igyekezetei között. A levél egyik passzusa szerint ugyanis „*Nagyságod parancsolatjából az typographiát elkezdettük*, scholat is akarunk erigalni.“ Az újraéledt gyulafejevári oláh könyvnyomtatónak első terméke pedig Apaffinak ajánlottan éppen 1685-ben jelenik meg: a két dolgot tehát okvetlenül összefüggésbe kell hoznunk.

Ezt az újabb működését a nyomda azonban 1702 után beszüntette. A már jezsuita kézre került fejérvári oláh sajtón 1702-ben nyomott Baranyiféle katekizmuson kívül semmiféle más könyv többé ott nem jelent meg, mert a jezsuiták — szabadabb lélekzethez jutva — székhelyüket áttették a nyomdával együtt 1703-ban Kolozsvárra.¹⁴ Erre a tényre alapítjuk azt az előbb már kimondott véleményünket, hogy a jezsuitáknak Kolozsvárt 1727-nél *korábban* is volt nyomdájuk; illetőleg, hogy azt Antalffy János püspök 1727-ben nem alapította, hanem csupán megnövelte.

Ez az átköltözött műhely Kolozsvárt 1744-ig működött s utolsó terméke — Ballagi szerint — Becskereki Mihály jezsuitának oláh ábécéje. Hogy közbeneső nyomtatványai mifélék lehettek, egyáltalán nem tudjuk; azonban 1744-ben a nyomda már tényleg Balázsfalván van.

Ha tehát sejtésünk egyszer valóra válnék s oklevelesen is tudnók bizonyítani, hogy a kolozsvári jezsuiták 1744 és 1746 között csakugyan kaptak Nagyszombatról cirillbetűket, akkor tiszta sor volna, hogy a páterek Olsavszky *Elementáját* a nagyszombati patkósbetűkkel nyomtatták. Így azonban fenmarad még annak a lehetősége is, hogy a jezsuiták 1744-ben a volt gyulafejevári oláh nyomdának *nem* egész patkósbetűkészletét adták át a balázsfalvi oláh konzisztoriumnak, hanem annak csak bizonyos részét. Ezt sejteti a *ja* betű eltérő alakja is a nagyszombatitól. Erre azonban semmiféle bizonyítékunk sincsen. A kolozsvári jezsuita-nyomda egész felszereléséről 1775-ben készült leltár *graeca* kifejezését sehogyan se lehet vonatkoztatni ezekre az esetleg visszamaradt cirillbetűkre, mert hiszen a leltárt nyomdához értő szakemberek készítették vagy mondották be, kik a görög betűtípust bizonytalán megtudták volna különböztetni a cirillfélétől. Ezeknek különben is *slavica* vagy *patkós* volt a nevük. Így hát egészen bizonyos, hogy 1775-ben a kolozsvári páterek nyomdájának cirillbetűi már nem voltak.

Hová lettek a Nagyszombatról hozott cirill betűk? Ezt a csupán most először fölvetendő dolgot egyelőre megoldatlanul kell hagynunk. Annyit bizonyossággal állíthatunk, hogy ezek 1757-ben még Kolozsvárt voltak. A *nagykárolyi* nyomdának felállítására előtt ugyanis Olsavszky püspök 1757 október 1-én ezt írja Károlyi grófnak: „Három levelet is küldök Kolozsvárra (a görög szertartású rutén könyvek nyomtatásához szükséges cirill)

¹⁴ Ballagi id. m. 240. l.

nyomdabetűk megkaphatása végett.“ Megküldötték-e ezeket a páterek Károlyinak, nem-e? nem tudjuk. Valószínű azonban, hogy ezek a kolozsvári nagy tűzvész áldozatai lettek. Ugyanazon esztendő december 15-én Károlyi gróf ugyanis azt írja Olsavszkynak, hogy a Kolozsvárról „remélt nyomdabetűknek *tűz által való elpusztulása* tudva van Méltóságod előtt, de *újakat* fognak nekem hozni.“¹⁵ A kolozsvári jezsuita-nyomda tehát nyilván ekkor éghetett le, ha t. i. beigazolható, hogy a város nagy részét elpusztító tűzvész csakugyan 1757-ben dühögött.

(Budapest)

Dr. Sztripszky Hiador

¹⁵ Éble Gábor : Egy magyar nyomda a XVIII. században (Bpest, 1891.) 28—29. l.

APRÓ KÖZLEMÉNYEK

Az erdélyi aranyosás 1558-iki történetéhez.

Benkner János, a hatalmas brassai bíró (kinek őse már a város alapításában is résztvett s kinek családja szerencsés körülmények folytán és főleg kereskedésből nagy gazdagságra jutott) az erdélyi reformáció történetében is nevezetes szerepet játszott; aztán a brassói nyomda és papírgyártás fejlesztése körül is sokat tett. Ez a Benkner 1558-ban 2000 forintért megvette Kiskarádi Márton zalatnai aranyosó telepét minden járulékával együtt. „Nobilis Martinus Literatus Kiskarádi¹ de Borbánd“ erről a vételről Izabella királyné előtt szabályszerű *fassiót* állít ki, melyben maga és gyermekei nevében elismeri, hogy Zalatna területén levő s az Ompoly vizében felállított aranyosóját már évekkel ezelőtt zálogba adta Benkner Jánosnak most pedig 2000 frtért végleg és örökáron neki eladja. Ezen oklevél Kolozsvárt kelt 1558-ban februárius hó 20-án. Hasonlóképpen „Egregius Joannes Literatus Budai“ ugyancsak a királyné előtt vallja, hogy minden jogáról, melyet eddig Kiskarádi Mártonnak borbándi nemesi kuriája, kisaludi szöllei és zalatnai aranyosójával szemben birt, önként lemond s azt Benkner Jánosra és utódaira ruházza. Ez a második oklevél szintén Kolozsvárt s az előbbivel egyidőben kelt.

Izabella királyné Benkner kérésére 1558 június hó 1-én Gyulafejérvárt hagyta jóvá ezt a vételt és átruházást, átirván benne a két *fassiót* is, a maga és fia aláírásával, meg függő pecsétjével hitelesítvén azt.²

Ebből az oklevélből világosan kitűnik tehát, hogy Zalatnán az Ompoly vizében a XVI. században az aranyosás virágzó keresetforrás és iparág volt és elég jól jövedelmezhetett, mert egy ilyen telepért Benkner abban az időben igen tekintélyes összeget, 2000 frtot fizetett. Valószínű az is, hogy Benkner itt nem az aranyosás jogát, hanem egy ilyen ipartelepét vett meg, mert az oklevél szavai „auriloturam suam in fluvio Ompai, in facie et territorio possessionis Szalathna in comitatu Albensi Transylvaniensi existenti, decurrente habitam“ csak egy aranyosóról és nem általában a folyóban — vagy annak egyik részében —

¹ Ezt az erdélyi nemes családot sem Nagy Iván, sem Kővári nem ismeri. A Benkner-féle armálisokat a „Turul“-ban fogom ismertetni.

² Kiadva a nagyszombeni „Korrespondenzblatt“ XI. k. 106—107. l. Az eredeti oklevél a család birtokában van s nem a Honterus-gimnáziumban, mint a lap írja.

való aranymosási jogról szólnak. Hogy meddig volt ez az aranymosó a Benkner család birtokában, arról hallgatnak feljegyzéseink. Benkner egyik fia, Márkus, később Fejérvárra került az udvari kancelláriába, a honnan mégis csak könnyebben kezelhette a telepet, melyet valószínűleg bérbe adott.

(Brassó)

Dr. Gyárfás Tihamér

Orbán Antal erdélyi szobrász életéhez.

A nagyenyedi kollegiumnak 1783-ban volt egy *Orbán* Antal nevű tanulója. Orbán az 1760-as években a székelyföldön született, hol atyja, Orbán János a zágoni református egyház kántortanítója, de Kézdi székben, Márkosfalván egy kis birtoka is volt. Antalón kívül még két fia volt 1783-ban tanuló. A fiatal Orbán Antal a kollegiumban a szobrászathoz, meg a vele járó rajzhoz oly tehetséget mutatott, hogy az tanárainak is feltűnt, elannyira, hogy a tanári kar 1783 november 23-án és december 13-án tartott üléseiből jelentést tett az erdélyi református főkonzisztoriumnak, elmondván benne, hogy a kollégium togátus polgára, Orbán Antal, — kit a tanári kar csak dícsérettel említhet — a szobrászatban és az ezzel összefüggő rajzban, az Istentől adott természetes tehetségnél fogva, minden tanítómester és megfelelő eszközök nélkül, a rendelkezésére álló szabad idejében bámulatos dolgokat művel és ha tetszik, kész művészetét a konzisztorium előtt is bármikor bemutatni. Hogy azonban a szobrászatban magát tökéletesen kiképezhesse és megfelelő kézügyes ségre tehessen szert, szeretné Bécsben külföldi mesterek szakavatott vezetése mellett a szobrászatot kitanulni. Arra kéri tehát a tanári kar a főkonzisztoriumot, hogy adja meg az ifjúnak a lehetőséget arra, hogy kitűzött célját elérhesse.

A tanári kar e jelentésével egyidejűleg Orbán Antal a maga részéről ugyancsak azzal a kérelemmel fordult a főkonzisztoriumhoz, hogy a guberniumnál a Bécsben létező művészeti alapítványok közül számára egy megfelelőnek elnyerését kieszközölni kegyeskedjék.¹

Az erdélyi udvari kancellária az eléje terjesztett² főkonzisztoriális jegyzőkönyvre 1784 április 14-én felelt a főkormányzéseknek. Ebben Orbán Antal művészi tehetségéről bővebb felvilágosítást és egyáltalán konkrét javaslatot kér, a miről a gubernium május 5-én értesíti a főkon-

¹ Orsz. Levéltár: Erdélyi kancelláriai iratok 681—1784. sz.

² A jegyzőkönyvet b. Bánffy Farkas 1784 február 29-én terjeszti a gubernium elé, a honnan b. Brukenthal Sámuel gubernator márczius 18-án az Erdélyi udvari kancelláriába küldte; 681—1784. sz.

zisztoriumot.³ Ennek nevében báró Daniel István 1784 június 27-én válaszolt a főkormányzéseknek, felterjesztvén az enyedi kollégium tanári karának 1784 június 16-án Orbán Antaltól kiállított bizonyítványát, melyből — a már ismeretes adatokon felül — azt is megtudjuk, hogy 1784 elején Orbánt betegség támadta meg, ezért kénytelen volt a kollégiumot elhagyni és hazamenni, hol még a bizonyítvány kiállításának napján is tartózkodott. Érdekes, hogy a bizonyítvány Orbánt a többi tantárgyakban közepes tanulónak mondja.⁴

A főkormányzések 1784 július 20-án felterjesztést intéz a kancelláriához, melyben a nagyenyedi kollégium tanári karának bizonyítványa alapján Orbán Antal togátust valamely művészeti alapítványra ajánlja és érdemesnek tartja.⁵ E felterjesztésnek volt is eredménye, mert őszire Orbán Antal a Goldberg-féle művészeti ösztöndíjra előjegyeztetett.⁶ Ügyében sokáig azonban semmi sem történt. De 1785-re úgylátszik szobrászunk felgyógyult betegségéből, mert 1785 május végén folyomodik a főkormányzésekhez, melyben hivatkozva a múlt év szeptember 6-án kelt kegyes királyi decretumra, arra kéri a főkormányzékét, hogy mindaddig, míg

³ Ugyanott 3829—1784. sz.

⁴ Ez a bizonyítvány szóról-szóra így hangzik: *Testimonium*. Ornatissimus iuvenis Antonius Orbán, studiosus in collegio nostro N. Enyediensi filius est Johannis Orbán, ludi magistri in ecclesia ref. Zágoniensi, qui exigua in pago Márkosfalva sedis siculicalis Kézdi perhibetur bona possidere, habetque duos fratres utrosque studentes. Animum habet natura ad sculpturam et graphidem propensum et ingenium artis huius capax; cuius nullo quamvis magistro usus, necessariis praeterea idoneisque destitutus instrumentis, haud ambigua iam dedit specimina. Haec ingenii eius facilitas et propensio, alacrius et lubentius etiam occupatur in sculptura, quam in aliis artibus et disciplinis. Quod ad caeteras ingenii dotes attinet, illae mediocres esse videntur; seu quod in istis tribuendis natura mediocritatis mensuram servaverit; seu quod ipse illas proclivi indole ad exercitationes sculpturarias raptus, mediocriter excoluerit. Ad has ingenii dotes accedit vitae innocentia et morum probitas. Sub initium anni labentis morbo quodam correptus valetudinis commodius curandae causa domum discessit et nunc etiam nondum recuperata sanitate ibidem commoratur. Qualem de ingenii dotibus praefatum iuvenem et studiosum cognovimus, talem eum esse perhibemus. In cuius rei fidem damus litteras has testimoniales publico collegii nostri sigillo munitas. N. Enyed 16-a Junii 1784.

Collegii Alba N. Enyediensis rectorj

(L. S.)

et professores ordinarii

Josephus Kováts mpr.

Samuel Szabó mp.

Michael Galambos mp.

Johannes Nemegyei mp.

(Az id. Erd. kancz. iratok 9958—1784. sz. a.)

⁵ A 6375—1784 gub. szám és 9958—1784 kancz. sz. a.

⁶ A főkormányzék 1784 szeptember 29-iki hivatalos értesítése a ref. főkonzisztoriumhoz; 8842—1784 sz. a.

a Goldberg-féle művészeti ösztöndíj meg nem üresedik, Bécsben tartózkodhasson, a miért egy Bécsbe szóló útlevelet is kér. Erre a gubernium azonnal intézkedik, hogy az útlevéllel Orbán Bécsbe menvén, ott várhassa meg a Goldberg-féle „Stift“-be való felvételét.⁷ De többet a hivatalos akták Orbán további sorsáról nem mondanak, valószínű, hogy a fiatal szobrász az útlevéllel Bécsbe ment s ott fel is vették az alapítványra. Ám lehet, hogy a kollégiumi bizonyítványban említett súlyos betegség újra erőt vett rajta és örökre kihullott kezéből a véső, vagy talán más, előtünk ismeretlen ok vágott el egy művészi pályafutást.

Mindezek csak pusztá találgatások, kérdések, melyekre választ hiába várunk. Talán nem a művészen mult, hogy nagy és dicsőséges alkotások nem hirdetik nevét, talán ott valahol idegen földön nyugszanak haló porai egy olyan született alkotó lángésznek, aki, ha tán egy-két századdal később születik a székely havasok tövében, nagyszerű alkotásokkal ajándékozta volna meg hazáját.

Ha másként nem, legalább így óhajtottunk a művész nevének szerény emléket állítani.

(Budapest)

Dr. Iványi Béla

Arany „Toldi szerelme“ forrásaihoz.

Arany János a Toldi Szerelmének VI. énekébe művésziesen illesztette bele az Ilosvaitól kölcsönzött sírablás jelenetét. Ilosvainál egy lakatos szerepel ebben a ténykedésben, Aranynál pedig két lakatos s e „két gyalázatosnak neve *Hincz* és *Kuncz*.“ (VI. ének, 78. versszak.) Mikor a sírboltot kirabolták s tettüket esküvel Toldira fogták, az 1340-ben Kelemen pápától hirdetett búcsúra zárandokoló csapathoz csatlakoznak. Ezek közt van Anikó és Bencze is, kik nem messze Velenczétől egy ligetes rónán megpihennek. Bencze egy bokorból észreveszi, hogy „két potom emberke, zárandok ruhában“ nagy vitában van. Nemsokára hajba kapnak az elrablott kincsen s ekkor Bencze lefűleli őket, megkötözve a velencei dogéhoz viszi, ki kedveskedésből elküldi Lajos királynak, a ki aztán ösztörűre vonatta őket (VIII. ének). Érdekes ezzel összehasonlítani egy rendkívül elterjedt s a ponyván mai nap is ismeretes Genovéva német népkönyvnek két alakját. A börtönbe vetett Genovévát Golo várnagy két felbérelt emberére, *Heinzra* és *Kuntzra* bizza, hogy a közeli erdőben végezzék ki. A két kemény férfi szive megesik Genovéván és

⁷ A 4423—1785 gub. sz. a.

kis fián s futni engedik, maguk pedig a szentföldre vándoroltak. De mikor Genovévát férje megtalálja és haza hozza, az eléje siető nép között feltűnik két zarándok is, kik Genovéva lábaihoz borulva bocsánatért esdenek. Ez a két zarándok Heinz és Kuntz. Aranyról tudjuk, hogy szívesen forgatta a ponyvairodalom termékeit s azokat többször fel is használta. Bizonyos, hogy a két lakatosnak a nevét *Genovéva történetéből* vette. Magyarul olvashatta Genovévát Jászai Láng Ádám fordításában is: *Genovéva*. Hajdankori szép és érzékeny Történet, minden jó érzésű Emberek', különösen pedig Anyák' és Gyermekek számára iratott. Kassán, 1824.

(Kolozsvár)

György Lajos

II. Rákóczi Ferenczné arczképe Londonban.

A londoni „Christie“-éknél, a hol annyi múkincs cserél gazdát, múlt év december 12-ikén egy női arczkép került árverésre és Smith, egy jól ismert czég birtokába 680 guineaért, vagyis 17,136 magyar koronaért. Az olajban festett képet eddig Broughton Astley Hallban őrizték és II. Rákóczi Ferenc feleségét ábrázolja. Magam nem láttam a képet, de a napilapokban közölt leírás szerint a fejedelemné teljes udvari díszben van rajta ábrázolva, karjával egy szerecsen apród vállára támaszkodva. A képet *Largillière*, Lely tanítványa festette.

(London)

Kropf Lajos

ERDÉLYI OKLEVELEK

Két levél az 1516-ik évből.

Két levelet mutatunk be Kassa város levéltárából. Magyar főúr, gyarmati *Balassa* Ferencz írta őket erdélyi gazdatisztjének az 1516-ik évben, tehát tíz esztendővel a mohácsi veszedelem előtt, a mely időből a magánlevelek igen ritkák.

A levelek írójának faji és egyéni jellemét oly éles vonásokkal rajzolják meg, az erdélyi falusi életnek oly érdekes képét adják, hogy mindenki élvezettel olvashatja, a történetírás pedig eredményesen hasznosíthatja őket.

1.

Balassagyarmat, 1516 januárius 7.

Balassa Ferencz Karácsondi András várnagynak.

Egregie sincere nobis dilecte.

Ecce iam annus integer est pronunc, ut nobis ex *Transsylvania* neque unicus denarius est datus.¹ Volumus igitur, ut super omnes nostros pecunias, excepto illo, quas ad necessitatem castri² retinere debes, boves et pecora, bona, non antiqua, ad numerum 200 emere et comparare debeas, peditibus tamen prius solutio fiat, Tandem si aliquos duos fortes equos, *paripáth*, sub agazones convenientes invenire poteris, extunc super aliquas restantiales pecunias nobis emas. Ceterum in *Zeben*, si reperient, duas quanto pulciores poteris *sellas turcales* nobis emere facias et *Rwzko* super illos equos praefatos extraduci poterit. Demum commiseramus, ut ipsos sales cum jobagionibus nostris ad rationem eorundem expensatis extraduci faceres, nonne possunt tantum servitium tot jobagiones facere, ut quattuor currus salium usque *Zeekwdwar* traduci non possunt. Igitur quod cum nostris pecuniis extraducant neque acceptare volumus; postremo az *kenezeknek* cuilibet eorum singulum florenum unum dabis, ut nobis per singulos florenos quattuor pelles mardurinas emant et secuș ne faciant. Postea porcos ipsos mactare facias et lardones, qui meliores erunt, nobis retinere debes et dum tempus erit, extraduci faciemus. Scribis etiam nobis, quod jobagiones nostri propter dicam adeo egeni et pauperes facti sunt, bene quod non tantummodo per jobagiones nostros fuit ipsa, etiam bene scis id, quod qualiter alio tempore ipsos jobagiones retinuisti, nușc quoque ipsi verba dabis, quod nos pronunc intrare non possumus, sed quum

¹ T. i. erdélyi jószágai jövedelméből, bár új adat, hogy a Balassák már ekkor birtokoltak Erdélyben.

² Diód kastélya értendő, melynek Karácsondi várnagya volt.

intraverimus ad ipsos curam gerimus ipsisque providere volumus. Si vero quipiam de nostro adventu interrogaverint, tu dicas, ut intrabimus. Ubi ex parte peditum scribis, adhuc non habent annum completum et quousque eorum annus implebitur, ad eos curam gerimus, sed medio Mathee Rwzko intimes nobis, quum erit annus eorum. Tandem ecce scripsimus etiam Oswaldo Byro unas literas, quas eidem destinabis, ut nostras pecunias, quas apud se habere, ad manus tuas dare teneatur, insuper, ut porcos quoque ad te abigi faciat, quos similiter mactare facias. Ex quo enim dicis, ut ipse jobagiones adeo pauperes sunt, extunc si necessarium erit, eis pro debito fruges extra dividere debeas. In reliquo autem ubi nobiles Nicolaus Boltha et Benedictus *Beldy* pro subsidio nobis scribant, dicas ipsis, quod nos in brevi intrabimus et de subsidio eorum ipsis providebimus. Item aliqui amici nostri ex *bohemis* illac ibunt. Committimus eapropter, ut ipsos bene tractes, tamquam nosipsos et similiter equos eorum, quousque illic erunt.

Ex Gyarmath, feria secunda proxima post festum Epiphaniarum Domini.
Anno etc. 1516. Franciscus Balassa mpr.

Külczime: Egregio Andree Karachyondy de Garadna, castellano nostro nobis sincere dilecto.

(Eredeti papiroson, zárlatán a Balassák ökörfejes gyűrűpecsétje. A czímerpaizs fölött *magyaros* sorrenben B[alassa] F[erencz] betűkkel; Kassa város levéltárában, lajstromozatlan.)

2.

Pest, 1526 januárius 11.

Balassa Ferencz Karácsondi András várnagynak.

Scripseramus tibi, ut recordamur etiam in aliis nostris literis in *Gyarmath* datis,¹ uti *bohemos*, familiares Regiae Maiestatis,² amicos videlicet nostros, cum diversis victualibus tam ipsos, quam eorundem equos bene tractares; quapropter et nuncquoque scribimus. Volumus igitur et nichilominus committimus tibi, quatenus ipsos *bohemos* bene tractes, melius, quam nosipsos. Truttas vivos eisdem asperare facias, tandem ceteros bonos pisces et diversos pisciculos eisdem ad manducandum dabis, *ita, ut etiam in alio regno famam habeamus, qualiter fuerunt in bonis nostris tractati* et ut dicant ceteris, ut etiam in *Transsylvania* hospites nostri fuerunt. In qua re et hospitalitate eorundem nobis facies gratissimam. Secus rogamus in quantum nos diligis, ne feceris.

Datum in Pesth, feria sexta proxima post festum Beati Pauli primi heremite. Anno Domini 1516.

Franciscus Balassa
de Gyarmath mpr.

Külczime: Egregio Andree Karaczondy de Garadna, castellano castris nostri Dyod etc. Nobis sincere dilecto.

(Eredeti papiroson, zárlatán zöld pecsét helye, Kassa város levéltárában, lajstromozatlan.)

(Kassa)

Kemény Lajos

¹ Közöltük előbbi számunk alatt.

² Ekkor még II. Ulászló király.

A nagyenyedi tanárok 1714-iki panaszlevele.

A Méltóságos főcuratorokhoz beadott panaszja az enyedi professoroknak; lőtt collegium nevével. Anno 1714 mense Decembri. Kihezkihez rendre elküldetett.

Méltóságos fő curatoratus!

Collegiumunknak egy néhány esztendőktől fogva gyült és mostan is gyültön gyülő számos bajait, hogy annál is inkább senkinek debita existimatióját kisebbiteni igyekezni ne láttassunk, a lelkiismeret Nagyságtok és Kegyelmetek előtt mostan velünk mintegy *in privato* fedeztetni fel: mert a Méltóságos Consistorium előtt eddig sigillatim proponálni, mind a szemérem, mind a jobbról való reménység halasztotta.

Közönségesen.

1. Fájljuk, hogy megromlott collegiumunknak fundusának kikeresése a Méltóságos Consistoriumnak seria szorgalmasságának frustáltatásával, ilyen könnyen halad. Mi okon könnyű általlátni. Legyen bizonyásunk ebben vagy csak az elmúlt téli szebeni consistoriumnak az instrumentumoknak elő nem adása miatt lőtt irritus conatussa. Légyen bizonyás annak a párnak, melyet a Méltóságos Rabutin¹ gróf ezelőtt többel hét esztendőnél aláküldött, elő nem adása és eltartása. Még pedig ilyen időben, a melyben a közelebb való revolutio és a kóros emberek elhalásából származott bizonytalanság és confusio csak egy-két koporsóhoz közel való személyek testimoniumából jöhetne világosságra.

2. Fájljuk, hogy romlott collegiumunknak minden még extáló instrumentumi, melyek rész szerint a felvett kriptából elvitetvén, rész szerint a professoroktól által adatván, rész szerint Tekintetes Jósika Istvánné asszony által előadattatván, Gernyeszegen detineáltatnak, és se Tekintetes curátorinkkal, se velünk (holott azokból kellene s lehetne a collegium dolgait kitanulnunk) nem communicáltatnak; jóllehet nem régen világosan kértük legyen is. Úgy, hogy az azokon épülő dolgai collegiumunknak csak egynek életétől és tudásától függesztetett fel. Holott azoknak conservatiója a kolozsvári Méltóságos Consistorium végezéséből Méltóságos Bethlen Miklós gróf kezéből kivetetett és a professorok kezébe adatott volt által conservatióra. Nem bátorságos azonokat egynek s oly helyen tartani, nem hasznos egynek látni s másoktól eltitkolni.

3. Constans experientia bizonyította, mely káros ennek a collegiumnak egy curator által való igazgattatása, melyet ezelőtt való instantiánkra, jóllehet a Méltóságos Consistorium mind az elmúlt téli szembe lőtt declaratiójával, mind az őszi levélbeli intimatiójával kegyesen orvosolni igyekezett, mindazonáltal kívánatos effectumát mind eddig is nem tapasztaltuk, minden nevezetesebb dolgai a collegiumnak a több Tekintetes curatorok hire nélkül folynak, se pénze, se annonája dolga kezeken nem forog, ha mi communicáltak is ó Kegyelmeikkel nem conferentiából esik, hanem készítve adódik elő. Az honnan candide magok curatorságát rész szerint tagadják, rész

¹ Gróf Rabutin János Lajos generális, erdélyi főhadparancsnok.

szerint quoquomodo attingálják, rész szerint mellőzik, mindnyájan magokafvázoknak mondják. Úgy hogy semmi a féle dologban ő Kegyelmekek segítségével a collegiumnak nem lehetnek. Ez három punktumokban letölt dolgok szerint könnyű általlátni a Méltóságos Curatorátusnak, mi legyen a czél, a melyre nézve azok úgy viseltetnek. Mi ugyan gyanítjuk.

4. Hasonlóképpen károsnak tapasztaltuk a curator messzelétit. Conferentiákat ritkán tarthatunk; úgy hogy sokszor vagy jóra, vagy rosszra által kellett a dolgon esni, míg az instructio elérkezett, és a szabados hol három, hol hat hétig is kényszerítettett a válasz után várakozni az itthon való curának hátramaradásával.

5. Itt alázatosan tetszett említenünk, hogy mi kívánnánk a collegiumnak egy közelebb levő fizetett és számadó subcuratort, hogy ne kényszerítetténk minden közdologban nagy embert busítani és szorgos occupatióban terhelni. Miképen ennekelőtte is praxisban volt, ilyenek voltak Lipcsei uram és Szabó Krestély uram, kik is a professorokkal a szükségesekben gyakran conferentiát tartottak.

6. Nem hagyhatjuk említetlen azt is, hogy halljuk a collegium orbai praediumának ezelőtti birt erdejének és mezei örökségeinek elfoglaltatását. Úgy van-e, mi nem decidalhatjuk.

7. Nem hallgathatunk afelől is, hogy ilyen szörnyű fizetlenségünkben a collegium proventusából semmi pénz nem adattathatván a salaristáknak, mégis collegium bécsi agense számára való pénz aránt parancsolatot vett a tisztt, Szebenbe transpositio felől. Minémű collegium agense van-e, nincsen-e, mi nem tudjuk.

Professorok részéről.

1. Szertelen fizetlenségben élünk, némelyikünknek majd ezer forintig megyen fel a restantioja, mindnyájan pedig kölcsön-pénzzel kezdtünk élni, némelyikünk adóssága száz forintokon is felül jár.

2. Subsistentiánkra való adminiculomok kert, és szőlő a Méltóságos Curatoratus nevével töllünk el kezdettenek foglaltatni. Holott pedig arról se Méltóságos Curatoratusnak, se a Méltóságos Consistoriumnak semmi deliberazumát nem láttuk, sőt rész szerint hírek nélkül löttnek ki is tanultuk. Ezt a skólot és kertét vivis testimoniis meg bizonyíthatjuk, hogy a collegiumna ide collocaltatásától fogva a professorok constanti successione birták. És jóllehet a kert aránt egykor kérdés támadott, de a dolognak declaratioja után a professorok in possessione meghagyattattanak. A szőlő másként is sován helyű és legközönségesebben kilencz veder mustot ad a collegiumnak. Egy falusi papnak, mesternek is vagy on szállása után elégedendő kertje, de nekünk szállásinkhoz semmi veteményes kertünk nincsen; konyhánkhoz egresecskénk, asztalunkhoz szőlőcskénk, ha örökséget nem szerzünk, nincsen. E nehezebb közönségesen, hogy már adódik valami rész a professoroknak és a húsz alumnusok[na]k, de nagyobb része a gyümölcsnek, rész szerint szemünk láttára el vesztegetődik, rész szerint eltűnik, úgy megnyomult pedig a kert elfoglalásáról való tetszés, hogy a professorok mikor egykor kérnék, ilyen feleletet vötte nek: készebb leszek azokat a fákat mind kivágtatni, mint sem azt a kertét vissza engedni. Ujjolag hiában urgeáltuk azt is, hogy osztassék fel a professorok és alumnusok között, hogy mindenik rész a maga részit szabadon birhassa.

3. Héjában panaszkodunk pénz fizetésünk mellé rendeltetett victua-

lénknak hitvánból való kiadattatása felől is. Igen ellenkezik a mostani instructio a régi tisztek instructiójától, mely e volt: mint hogy keveset adunk, adjuk a javából.

4. Jóllehet a curatoratus nem haereditarius, nem is aristocratia, mindazonáltal collegiumunk[na]k mostani igazgattatása éppen monocratia. Holott peniglen mind a kolozsvári nagy consistoriumban, mind nem régen a szebeniben a professorok authentico scripto curatoroknak nomináltattanak, ezenkívül is penig boldogult fejedelem Apafi Mihály uramtól emanalt benignum diplománk extal in haec verba: Domini curatores collegii eiusdem professoribus et magistris coniuncti absque contemptu et despectu cuiuspiam communicatis consiliis intervenientibus mediantur difficultatibus. A boldog emlékezetű fundator is egészen ide czéloz a maga testamentumában és statutiójában. De nállunk arra intéztetett minden dolog, hogy a collegium külső dolgaiban legyünk békötött szeműek, sőt ne csak azokból excludáltattassunk, hanem ugyan hogy egy absolutus dominusnak serviliter subiectusok legyünk; úgy is tractaltatunk, mint valami hitván gyermekek. Ide czéloz az ilyen beszéd: *Ne legyen a professornak egyébre gondja, hanem hogy tanítson, conventiós szolgák ő Kegyelme, ahhoz tartásák magokat az ifjuság, a fiak és a collegium.* Ide való az is, hogy tapasztalván mi a tiszteknek káros gondatlanságokat és a szegénységnek gondatlanságokat és a szegénységnek gondatlanságok miatt esett tribulatioját és Istenre méltó panaszát, kértük, hogy a tisztek instructiója adattassék ki nekünk is in paribus, hogy jelen levén a possessióban meginthessük őket notabilis negligentiajokról. Ilyen feleletet vöttünk: *a tiszt instructiója a curator placituma, ezt Kegyelmetek emlékezetiben megtarthatja másféle instructio nélkül is.* A quotidiana praxis penig azont confirmálja: se proventusát, se pénzt a collegiumnak minékünk még a nagyobb summákban is tudunk nem szabad; négyszáz, hatszáz számunkra felvett forint keresztül jár mellettünk, de eltiokoltatik tőlünk summo studio. Ha mit kinyomozunk és kérdeződünk, ilyen feleletet veszünk: Nem tartozom számot adni. Mi gondjok ő Kegyelmeknek a proventusra.

5. Mind ezekhez járul a mi legközelebb sebhét, hogy minden industriánknak is kedvességét annál, a kitől accendáltatunk kellene a virtusra, nem tapasztaljuk, sőt contemnáltatunk és méltatlanul sokképen traducáltatunk. Ha a keserűség panasz tevésre viszen bennünket, ilyen feletet veszünk: *Vakarjuk meg másszor az irópenna orrát s a főbbi.*

Ide való az a vexatio, a mellyel csak mostanság tartós ideig, ugymint egy néhány hetekig keserítettünk: A brassaiak expressusinak kívánságok szerint leváltuk a négyszáz forintokat az elviselhetetlen és sacrumhoz is már annak előtte hozzá nyulásra kényszerítő szükség miatt osztottuk fel száz forintját magunk között, még penig őszi sokadalom idején levén, a mikor minden cselédes ember télhez készül, a Méltóságos Grófnak távul léte miatt hirtelen hirt nem tehetvén, de mégis csak azért, hogy a pénzt kezünkhöz mertük venni (mint írja ő Kegyelme) jóllehet mi legottan és egynéhányszor becsülettel irtunk, hogy küldje a Gróf assignatióját, mely szerint a collegiumra osztattassék ki, mindazonáltal sokképpen mortificáltatunk és az assignatio tőlünk megtagadtatott toties quoties, valámig elébb a pénzt kezünkből kiadtuk. Mi penig a pénzt nem egyebért tartottuk magunknál sub sigillo, hanem ezen okon, mert féltünk, hogy úgy járunk velle, mint a nem régen salaristák számára felkért, de másuva fordított pénzzel és egyéb pénzekkel.

6. Ez ilyeneknek pedig ártalmas gyümölcse már köztünk kimutatta magát; a tiszteknél contemptusban mentünk, semmit reánk nem hajtanak, hitván koltsárral, csűrbiróval, kertészszel, molnárral becstelenedünk magunk s cselédünk. A mellettünk való főtiszt a haeres; mi mintha sellérek volnánk. A mi pedig az inobedientiára való készület, ez ilyenek által jobban is imprimálódhatik s imprimálódott rész szerént az ifjuság elméjében, az a mely jó időtől fogva belé nyomult, tudniillik hogy: Ők a fiak és a collegium, ők az örökösök, nem a professorok, kik conventiós szolgák, mely... dissidiumnak formest.

(Eredeti fogalmazványa gyűjteményemben.)

(Kolozsvár)

Dr. Török István

Bod Péter 1762-iki nyugtája.

Magyar Igen, 1762 október 15.

Néhai áldott emlékeztű Méltóságos Gróf Bethleni Bethlen Kata aszszony ő Nagysága Méltóságos Imperialis Gróf Széki Teleki József Ur Isten félfő kegyes özvegye Életében velem tselekedett sok Jótéteményei és Kegyeségei között igen nevezetes az, hogy édes Anyjától árván maradt Kata Leányomat, születése órájától fogva nem tsak nevelte olyan nagy indulattal és szeretettel, hozzá látással és látatással, a mellyen minden Rendbéli emberek tsudálkoznának; hanem hogy jövendőre is jól légyen állapotja, arra kívánt gondot viselni, hagyván néki holmi jókat s egyetmásokat. Sőt azt is tselekedte véle, hogy a Méltóságos Gróf Aszszonynak Rádai Eszter Aszszony ő Nagyságának, a Méltóságos Gróf Konsiliarius úr Széki Teleki László Ur szerelmetes Isten félfő Házas Társának által adott Száz negyven M. Forintokat olly végre, hogy azzal készítessem néki egy tisztességes Gyöngyös Pártát. Mostan mind a maga sokszori betegségeire nézve, s mind az megnehezedni kezdett időknék körül állásira nézve jónak ítélte a Méltóságos Gróf Aszszony, hogy azon meg nevezett száz negyven Forintokat kezembe adja olly moddal, hogy az Pénzt lehető és illendőképen leányom számára kaparitgassam; az meghatározott summa pedig annak idejében az idvezült Aszszony tzelja szerint Pártára fordittassék. Melly Pénzt az jó gondviselésre, szaporgatásra és gyermekem számára való megtartásra Tiszteletes Málnási László Uram által kezemhez is vettem; mellyet bizonyítok ezen Kezem irásával s petsétemmel. M. Igenben XV. Oct. 762 Eszt[endőben].

Bod Péter a M. Igeni Nemes Ekklesiának Papja és az tisztelendő K[ároly]-vári Traktus Notáriusa mk. (P. H.)

Háttalján: Bod Katinak megadott száznegyven forintról való kvietanciája.

(Eredeti, az Erdélyi Nemzeti Múzeum Széki gr. Teleki László (a gyömrői levéltárában.)

(Kolozsvár)

Kelemen Lajos

A Hóra-lázadás történetéhez.

Déva, 1785 márczius 2.

Gróf Teleki Sámuel erdélyi kancellár nejének, iktári gróf Bethlen Zsuzsánnának.

Déva, 2-a Martii, 785. estve 7 óra.

Édes kedves kincsem!

Ide is, Istennek hálá, szerencsésen ma délbe megérkeztem. Ebéden voltam consiliarius Brukenthal¹ urnál, kinek barátságáért itt maradtam és estve ott szép musikát halgattam. Holnap, jó reggel, Isten segedelmével, folytatom Dobra felé utamat. A kisasszonya Brukenthal urnak igen könnyen vagyon; ha erővel nem tartanák az ágyban, nem is fekünnék a himlőjével.

Generális g. Gyulai² urat, a generálisnéval³ együtt alázatosan tisztelem; parancsolatjára és gratiájából ide, az udvarban⁴ szállottam s igen jól voltam.

Ujságban irhatom, hogy Frunzillát is, a ki a Kőrösben Hóra helyett folytatni akarta az öldöklést, egy Czebe nevű faluban, a véle egybeesküdt egy oláh pappal együtt elfogták és már Zalathnára vitték. Hórát, Kloskát a mult hétfőn⁵ elevenen kerékbe törték, azután négyben vagdalták, szerteszélyel elküldözték. A Kloska fejít ide hozták és a piacon, a mikor éppen keresztül jöttem, egy karóbanütve tartotta a hóhér közel a szekerelemhez. Én is ugyan jól megnéztem és soha többet ennél nem láttam, nem is képzeltem, hogy irtózás nélkül affélét láthassak; de megvallom, hogy éppen hidegvérrel szemléltem, mintha emberi fő nem volt volna.

Most is tisztelem, köszönöm azokat, kiket tegnap neveztem. Kedves gyermekeimet csókolom és vélek együtt, édes szívem, az én Istenemnek oltalmában, gondviselésében ajánlak! Örökös hiveséggel maradván,

Kedves édes feleségem

igazi szívvel szerető hiv társad

g. Teleki S. mpr

(Eredetije a Széki gróf Teleki-nemzetség marosvásárhelyi levéltárában, gróf Teleki Sámuel kancellár levelei közt.)

(Marosvásárhely)

Ifj. Biás István

¹ Gróf Brukenthal Mihály.

² Marosnémeti gróf Gyulai Ferencz.

³ Felesége, gróf Haller Karoilna.

⁴ A Bethlen-féle dévai Magna curia.

⁵ Tehát februárius 28-ikán.

Bessenyei György mint ref. főconsistoriumi titkár. Irta: Zoványi Jenő. Sárospatak, 1909. 8-rétű 42 lap. Ára: K. 2.

Zoványi füzete különnyomat egy nagyobb művéből, mely a magyarországi ref. főgondnokkal foglalkozik. Kiszakított része egy egésznek s ezért megítélésekor az álláspont is, a melyről szól, figyelembeveendő. Ez az álláspont a protestáns egyházé, az egyháztörténet s nem az irodalomtörténet írójáé. Abban, hogy Bessenyeinek, a királynő kegyencének kedvéért meg akarták bontani a ref. egyház kormányzatát, a költőnek jórészt csak *passzív* szerepe volt; a mint hogy Zoványi dolgozatának nem is Bessenyei, a titkár, hanem Beleznai, a főgondnok a hőse. Ez intézkedik, cselekszik, pereskedik; ez áll helyt Bessenyeiéért, az udvarért s viszont (kis részben) egyházáért. Költőnknek csupán állásra volt szüksége, melyből a testőrségtől való távozása után megélhessen s a melynél fogva neki a királynőhöz bejárata legyen. Az állást mások szerezték neki s ő azt elfogadta.

E pontnál kezdődik Zoványi füzetének irodalomtörténeti jelentősége. Bessenyei azért vállalta a főkonsistorium titkárságát, hogy Bécsben az irodalomnak élhessen. A hivatalára vonatkozó adatok gondos összegyűjtésében s a Bessenyeinek evvel kapcsolatban Szathmári Király Györgyhöz intézett levelei közlésében látjuk a dolgozat irodalomtörténeti becsét. Hogy Zoványi költőnkkel elfogult, az érthető is, de nem is tartozik Bessenyei életírójára, a ki bizonyára jó hasznát látja majd úgy is Zoványi megbízható adatainak.

(Temesvár)

gr.

Philosophiai essayk. Irta: Dr. Bárány Gerő. Budapest, 1910. Lampel Róbert kiadása. 8-rétű 208 lap. Ára 3.50 K.

A XIX. század vége felé s a XX. századnak legelején egészen napjainkig, a népszerűsködő és költeményes bölcsészeti munkák hatása alatt a művelt világ népei, férfiak és nők egyaránt, mohó sietséggel vetették magukat a filozófia tanulmányozására és az előkelőségnek, a szalonszerűségnek egyik lényeges ismertető jele a filozófiában vagy helyesebben mondva, néhány divat-filozófus munkáiban való forgolódás lón. A bölcsészet divat lett, a mint divat volt egy időben a paróka és pásztorjátékok, a Zrinyi-kabát és körmagyar. Korunk szellemi áramlatairól folytatott egyik beszélgetésünk közben igen találóan jegyezte meg valaki, hogy a miként

a XIX. század elején jellegzetes alakja volt Angliának s Anglia hatása alatt az egész Nyugat-Európának az u. n. *literary-gentleman*, éppen úgy kezd jellegzetes alakká lenni napjainkban a filozófiával foglalkozóknak egy külön válfaja, a melyet bátran illethetnénk a *philosophical-gentleman* névvel.

Ez a jelenség egyfelől örvendetes, a mennyiben szélesebb köröknek és rétegeknek figyelme terelődik a bölcsészet felé; mely iránt az érdeklődés nő; terjed a filozófiai gondolkozás, melynek oly nagy híjával van a mi egész tudományos életünk. Örvendetes ez a jelenség, a mennyiben egy bizonyos hiány-érzésnek kifejezője. De másfelől káros is, a mennyiben feltétlenül és szinte szükségszerűen vonja maga után a filozófiai gondolkozásnak elsekélyesedését, a problémáknak tárcza-czikkszerű fejtegetését és megoldását, mely gondolkozóvá avatja a szellemesen csevegőt, a ki tapsért és leereszkedő fejbólintásért a legképtelenebb paradoxonoktól sem riad vissza. Káros ez a jelenség, a mennyiben filozófiai önteltségnek forrása és kútfeje. A *philosophical-gentleman*ek fajtája is igen szeretetreméltó ugyan, de kár, hogy mindenikben több, sokkal több a *gentleman*, mint a *philosophical*.

A *philosophical-gentleman*ek nagy számával találkozunk hazánk szellemi életében is. Tessék csak szétekinteni napilapjaink hasábjain s figyelemmel kísérni azokat a nagyhangú „filozófusokat“, kik a pozitívus (!) és progresszívus (!) gondolkozásnak pajzsa alatt pompás megalégedéssel állapítják meg Petőfinek inferioritását, Kant elmaradottságát, Homeros hallatlan merényleteit az izlés ellen és másfelől szuverén mosolylyal veregetik meg a vállát mindenkinek, a ki szerintük „mer“ modern lenni gondolkozásban, művészetben, költészetben egyaránt. Ezt a honi *speciest* még szeretetreméltónak sem állíthatjuk, mert nemcsak a *philosophical* találatik bennök csekélyke mértékkel, hanem a *gentleman* is. A „filozófia“ jelszava alatt soha sem árultak annyi szemérmatlenséget, annyi szubjektív önkényűséget, mint a mennyit a mi fentemlített kultúrtényezőink árulnak.

Bárány Gerő is a *philosophical-gentleman*ok közé sorolható. Ezek nemesebb és előkelőbb fajtájához, kik előtt a filozófia nemcsak alkalmas arra, hogy modern mázzal vonja be külsőnket, hanem méltó is, kötelező is arra, hogy komoly odaadással tanulmányozzuk, feladatait meglássuk, azoknak megoldásán erkölcsi komolysággal fáradozzunk és ha munkásai közé állunk, becsületes odaadással dolgozzunk érdekében.

Bárány Gerő érdeklődést mutat a bölcsészet és a bölcséleti világnézet nagy kérdései iránt. Meg is látja a problémákat, de megoldásukban inkább az érzés és sejtelem vezet, mintsem a biztos tudás és világos értelem. A „*Lapozgatás a philosophia történelmében*“ cz. cikke például a gondolkozásnak számos vonását jellemzi találó vonásokkal, de a szétverődést, melyet a bölcsészeti elméletek körében az okság és érték különbsége okoz, megérteni és megértetni nem képes. A világrejtélyek legnehe-

zebbjének az erkölcsi problémát tartja, pedig ez a probléma sok más társával osztja ezt a nehéz sorsot. Miben áll a nehézsége? E kérdésre Bárány Gerőnél feleletet hiába keresünk, pedig éppen ez a kérdés rejti méhében az egész feladatnak megoldását. Hátha az a nehézség, helyes szempontból tekintve, nem is olyan nagy és áthidalhatatlan nehézség!

Bárány Gerő nem bizik túlságosan az emberi értelemnek erejében s ez a kishitűség, a mely igen sokszor a legteljesebb kételkedésig izmosul, nem is engedi, hogy a felvetett kérdéseket az emberi észnek világító fátyla mellett vizsgálja és vesse bírálat alá. Ő úgy veszi a feladatokat, a mint ezt nekünk a történet nyújtja, nem vévén fontolóra, hátha vajjon a probléma kitűzése sem volt már helyes és elfogadható. A problémák nehézségét élénken érzi; érzi a maga erőinek elégtelenségét is s ez az *érzés* arra készteti, hogy a problémák megoldhatatlanságának állításához folyamodjék, mert „a végső kérdésekre az *értelem* feleletet nem tud adni”. (18. l.) Filozófiai kérdésekben soha sem ajánlatos az érzéstől kérni tanácsot. Bárány pedig minden filozófiai probléma vizsgálatában érzéseit, emotionális hajlamait, nem egyszer percnyi hangulatait követi s ezeknek kényszere alatt vizsgálja azt, a minek megoldására az értelem volt hivatva.

Bárány Gerő érzelmi világának jellemét a pesszimizmus érzése határozza meg. A pesszimizmus azután az ismeret terén skeptícizmussá válik, a melyet alig tör meg olykor-olykor az ismerés lehetőségében való bizalom. Innen van, hogy Bárány Gerő oly szívesen foglalkozik a pesszimizmus kérdésével, a nélkül azonban, hogy törekednék annak lélektani mélységeibe alábocsátkozni s így érteni meg benne azt, a mi esetleg helyeslésre méltó.

Bárány Gerőnek a hangulatok és benyomások iránt rendkívül fogékony lelke nem egyszer elégszik meg olyan felelettel, a milyent a filozófiai elme elfogadni alig lenne képes. Az életnek célját hiába keresi, nem találja sehol, semmiben s végtére is kénytelen budhista bölcsességhez folyamodni, a mikor lelkének egész bizonyosságával állapítja meg: az életnek célja a halál. (67. l.) Ez lehet megoldás, de nem filozófiai megoldás. És valóban, Bárány Gerő sem elégszik meg ezzel a megoldással. Pár lappal odább már legfőbb célznak, illetve legfőbb jónak magát az életet tartja; e célzt ugyan nem látja tisztán, de *sejti* s pár sorral alább a világnak céljául az erkölcsiség megvalósítását hirdeti s erős hittel vallja, hogy a halálon örök élet, örök boldogság, a befejezett tökéletesség vár reánk. A pesszimizmus vagy optimizmus? — felvetett kérdésére ezt a feleletet adja Bárány s felelete lehet megnyugtató annak, a ki *elhiszi*, de nem *meggyőző* semmi esetre sem. Ez az ingadozás jellemzi Báránynak az értékekről való felfogását is, mely az érték gyökerétől a boldogság után való vágyat hirdeti. Bárány nem hiszi, hogy értékeinkben valami állandóság lenne s lelke vígasztalást a tapasztalati világon túl keres: a *megértés* helyébe a *hitet* avatja, mely az optimisztikus felfogásuk legerősebb támasza.

Vigasztalást az *Ember tragédiájának* zárószavaiban keres és talál. De — s ez jellemző Bárány egész felfogására — a végső kérdés mégis csak ez: „Ki vett részt az istenek tanácsában?” S ki biztosít arról, hogy az *Ember tragédiájának* zárószavai valóban a legfőbb lénynek nyilatkozata?

Bárány Gerőnek ismerési skeptizmusával karöltve jár azon meggyőződése, hogy a *hitnek*, a *sejtésnek* segítségével megközelíthetjük a „valódi valóságot.” Keresi az őszvalóságot. És a sejtés pedig arra tanítja, hogy a keresett őszvalóság hozzánk, emberekhez hasonló, mivel az ember is alkotó része az abszolút lénynek. Az ész helyébe a sejtést ülteti. A sejtésnek világa és bizony, nagyon gyenge világa mellett akar Bárány megoldani olyan kérdéseket, a melyeknek megoldhatatlansága immár világos mindenki előtt. Schopenhauer s a buddhizmus tanai alapján kutat oly megoldások után, a melyek nála is csak újabb s még kétségeskedőbb kérdéssel végződnek.

Ez a skeptizmus, a mely minden szónak igazságában bizonytalanodik, vezeti Bárányt arra a meggyőződésre, hogy legéletbevágóbb kérdéseinkre az értelem feleletet adni nem tud. Ez a skeptizmus akadályozza meg Bárányt abban, hogy csak egységesen kiforrott és a mi a fő, *megalapozott* világnézletet alakítson ki a maga számára. Ilyen egységes és jól megindokolt világnézlet nélkül pedig filozófiai kérdésekre meggyőző feleletet adni nem lehet. A világnézlet megalapozásának első feltétele pedig az, hogy ismeretünknek természetével, alapjaival, törvényeivel jöjjünk tisztába, azaz világnézlet ismeretelméleti alap nélkül polyvára épül. Sejtések, érzések, hajlandóságok vezetése mellett *egységes* és *állandó*, a hangulatok szerint nem változó világképre szert nem tehetünk. Sem estétikai, sem etikai, sem logikai, sem vallásfilozófiai, sem természetfilozófiai kérdések ismeretelméleti tudás nélkül meg nem oldhatók. Minden filozófiának első alapköveit az ismeretelmélet szolgáltatja. E kövek nélkül építhetünk csillogó fényben úszó metafizikai légvárakat, de a filozófiának sziklaszilárd és biztos épületét fel nem emelhetjük.

Bárány Gerő filozófiai tanulmányai is bizonyosan más feleletet adnának a felvetett problémákra, ha írójuk az ismeretelméleti alapokat meg tudta volna adni minden kérdésnek tárgyalásában. Egy gondolkodni szerető embernek, egy nemesen érző léleknek dolgozatai ezek az essayk, a nélkül, hogy valamely egységes, kiforrott, logikai meggyőződésen alapuló filozófiának lennének megnyilvánulásai és hirdetői, a nélkül, hogy a felvetett problémák tisztázásához a legkisebb mértékben is hozzájárulnának.

(Kolozsvár)

Dr. Bartók György

Kultsár István. 1760—1828. Irta Alapi Gyula. Komárom, 1911. 8-rétű 4 és 51 lap.

Kultsár István egy egyszerű komáromi mesterember fia volt s mikor a nagyvilágot megjárta, gazdag könyvtárát Komárom megye pártfogására bízta s ezzel megalapította a legrégebb nyilvános könyvtárak egyikét. Komárom megye megbecsülte és gondos kegyelettel őrizte a rábizott könyvtárat, de Kultsár gondolatát nem értette meg és nem tudta megvalósítani. Évekig csupán őrzője volt a könyvtárnak, csak a mult század utolsó negyedében kezdett eszmélni, az alapító gondolatára is csak későn eszmélt és csak legutolsó tiz esztendő óta törekszik azt az új idő és Kultsár szellemében megvalósítani. Komáromban már évek óta foglalkoznak a Kultsár-könyvtárt befogadó épület emelésével s azt már a megvalósításig elő is készítették. Kicsinyben és röviden összefoglalva ez a könyvtár története, de ez egyben Kultsár életének is rövid foglalata, jobban mondva a szimbolikus képe. Mert Kultsár hosszú, munkás és hasznos életének a könyvtár alapítása csupán egyik jelentéktelen alkotása volt. Sokkal nagyobb kérdésekkel és gondolatokkal foglalkozott, mint a milyen gyanánt a megyéjének hagyott könyvtárt tekinthetjük. Kultsár a *legelső magyarok* egyike volt, kinek gondolatvilágában a nemzeti művelődés napja fölkelte. Nem volt poéta, bár irogatott, nem volt tudós, bár könyvet adott ki, nem volt politikus, bár táblabíró volt, nem volt társadalmi vezető egyéniség, bár mindig az első sorban állt, nem volt előkelőség, bár maecenás volt, nem volt dúsgazdag ember, bár folyton áldozott, nem volt irányító és agitáló talentum, bár folytonosan izgatott és mindig irányító gondolatokat termelt: Kultsár egy igazán nemes érzésű, szerény, önzetlen és munkás *művelt magyar* volt.

Pap, tanár, nevelő, újságíró, könyvkiadó, színházdirektor, irodalmi és művelődési kérdések fölvetője és tárgyalója, könyvgyűjtő, régiségbúvár és lelkes magyar, — mindez egy személyben a művelt Kultsár. A műveltségről még ma is meglehetősen hibás fogalmak keringenek a magyar életben, részben olyanok, a melyek külsőségekre (életmód, szereplés, vagyon), részben olyanok, a melyek pusztán az ismeretekre (képzettség, világlátottság) vagy a modorra (a társadalmi élet és érintkezés) vonatkozó megfigyeléseken alapulnak. Az ismeretek és az érvényesülés tudománya, a vagyon és tapasztalás, az élnitudás és a jó társaság *eszmény* és *erkölcs* nélkül nem műveltség, csupán annak máza. Kultsárban a „nemzeti nagy lét“ emlékével az elesett nemzet nagygyá tétele eszménye találkozott s az elbusulás fájalmát reménységgel csillapította. A *régiség* és *nagyság* dicséretére és igazolására előszóllította Mikes Kelemen és a műveltség és haladás biztosítására ujságot alapított. Az Akadémia, a Színház, a Tud. Gyűjtemény, a Kultsár-kódex, a komárommegyei könyvtár, eleink emlékeinek és munkáinak kiadása, a kortársak művelése mindez egybe-

folyt a művelt Kultsár lelkében. Ő a nemzeti nagyságot történelmi háttér és a műveltség hatalmába vetett mély meggyőződés nélkül el sem tudta képzelni. Lelkében egy gondolat élt: a magyarnak vissza kell vívnia régi nagyságát, e küzdelemnek egyetlen eszközét ismerte: a műveltségnek mindent döntő hatalmát. Ez tette szívóssá és fáradhatatlanná, ötlelessé és vállalkozóvá, önzetlenné és szerénynyé — úgy, hogy kevés hasznosabb és önzetlenebb magyart ismerhetünk nálánál még saját korában is, mely az önzetlen hazafiaknak egész seregét teremtette. Fáy Andrással tudnám csak egy sorba állítani, a ki éppen úgy a tettek és az önzetlenség embere volt, mint Kultsár.

Pestet irodalmi és politikai középponttá tenni, ujságirodalmat teremteni, régi íróinkat megszólaltatni, új íróinkat támogatni, színházzal nyelvet, hazafiságot és irodalmat, ujsággal politikát, recenzióval izlést és akadémiával tudományt, könyvtárral műveltséget teremteni, szolgálni, ébrentartani vagy művelni: mindez Kultsár programja volt s mindebből egy művelt lélek akarata és élete folyásából egy szerény magyar önzetlensége sugározik elő.

Kultsár hosszú élete azonban nem végződött a sirhalomnál. Az Akadémia, a tudományos- és szépirodalom, az ország fővárosává lett Budapest, az államalkotó magyar nyelv, a szédületesnek indult sajtó és a ma Budapesten tíz közházban játszó magyar színművészet mind-megannyi diadala Kultsár életének. Ezek sorában szülőföldje könyvtára fölépülésével dátuma szerint legutolsó gondolatát valósítja meg.

Alapi kötete e gazdag életnek szeretettel foglalkozó rajza. Kár, hogy Kultsár életének inkább külsőségeivel foglalkozott, lelkével, eszményeivel, korával nem tudott mélyebben összeforrni.

(Kolozsvár)

—rd—

Könyvtári címjegyzék. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa kiadásában a népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke jelent meg. A 2566 számot magában foglaló jegyzék összeállításában s a tájékoztató jegyzetek megírásában a Tanács negyven szakember közreműködését kérte ki. A jegyzék összeállítása *Ferenczi Zoltán* elnöksége alatt működő bizottság által megállapított elvek szerint történt és a beérkezett anyagot, továbbá a részletes név-, cím- és tárgymutatókat dr. *Gulyás Pál* végezte, illetőleg készítette. Az anyag két nagy csoportba (szépirodalmi és ismeretterjesztő rész) van sorozva. A szépirodalmi rész négy, az ismeretterjesztő anyag pedig tizenegy osztályon belül hetvenkét szakra oszlik. Függelékül közli az Országos Tanács kész könyvtárai mintajegyzékeit. Bolti ára vászonkötésben öt korona.
